

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Armağanı

E-ISSN: 2651-3013

Cilt: 5 Sayı: 3 Aralık 2022

ss. 1200-1259

Makalenin Geliş

Tarihi

07/11/2022

Makalenin

Kabul Tarihi

22/12/2022

Yayın Tarihi

31/12/2022

ŞEYHÜLİSLÂM BAHÂYÎ DİVÂNİ'NDA ŞAHSİYETLER

Erdoğan ULUDAĞ¹

ÖZET

İşlediği konular ve beslendiği kaynaklar bakımından oldukça zengin olan Klasik Türk Edebiyatı, dinî, tarihî, mitolojik ve folklorik temellere dayanır. Kendine özgü biçim ve muhtevasıyla binlerce yıllık edebî bir geleneğin mahsulünü oluşturur. Bu edebiyatın taşıdığı mana derinliğine vâkıf olunması ve doğru bir şekilde anlaşılıp, yorumlanabilmesi için, yararlandığı kaynakların çok iyi bilinmesi gerekir. Klasik Türk şiirinin temel kaynaklarından biri de şahsiyetler ve görünüşleridir. Kişilik veya şahsiyet, gerçek hayatta var olmuş, tarihte belli bir zamanda ve belli bir coğrafyada yaşamış insan tipidir ve kişinin kendi görüş, düşüncesi ve davranışlarıyla şekillenir. Bunlar gerçek varlıkları mekân ve zaman kaydı ile sâbit olan, tarihî kaynaklarda yer almalarıyla varlığı ispat edilebilen kişilerdir. Bu nedenle şahsiyetler; metne hâkim olmayı kolaylaştıracak, eser sahibinin yaşadığı çağın toplum yapısı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacak verileri de içerisinde barındırırlar. Yani, Klasik Türk Edebiyatı içerisinde barındırdığı “insan” unsuru ile tarihi bir kaynak niteliği olma özelliğine sahiptir. Tarihsel süreci şekillendiren, olayların akışını tayin eden insan, klasik Türk Edebiyatında ilk incelenmesi gereken unsurların başında gelmektedir.

¹ Doç. Dr. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü Türkçe Eğitimi ABD., euludag25@hotmail.com ORCID: 0000-0002-4541-3787

Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]

Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Armağanı

Cilt: 5 Sayı: 3 Aralık 2022 ss. 1200-1259

XVI. yüzyılın tanınmış âlimlerinden Hoca Sadettin Efendi'nin torunu olan Bahâyî Efendi Osmanlı Devleti'nin 32. şeyhülislâmıdır. Medrese öğrenimini tamamladıktan sonra müderris olmuş çeşitli illerde kadılık yapmıştır. Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinden sonra 1659'da şeyhülislâm olmuştur. Bahâyî Efendi, zamanında çok saygı ve itibar görmüş bir şahsiyettir. Devlet adamlığının yanısıra XVII. yüzyıl Divân edebiyatının önemli şairleri arasında yer alır. Yaşadığı devirde hemen bütün şairler tarafından takdir edilerek hakkında methiyeler yazılmıştır. Küçük bir divan sahibi olan Bahâyî, özellikle gazelleriyle ün kazanmıştır. Bu çalışmada Şeyhülislâm Bahâyî'nin Divân'ında geçen şahsiyetler incelenmiş; telmih ve teşbih unsuru olarak kullanılan bu şahsiyetlerle ilgili olaylar tespit edilerek şiirin anlam derinliğinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Şeyhülislâm Bahâyî, Divân, şahsiyet.

PERSONALITY IN THE BAHÂYÎ DIWAN OF SHAYKH AL-ISLAM

ABSTRACT

Classical Turkish literature has a foundation on theological, historical, mythological, and folkloric roots in its substantially rich subjects covered and the sources it fostered. It comprises the long literary heritage over the millennia with its unique form and content. It is necessary to thoroughly comprehend the literature sources to dignify their depth of meaning and appreciate and interpret it precisely. One of the primary references of classical Turkish poetry is the personalities and their profiles. Entity or personality, often regarded as persona, refers to a profile of a real-life individual who existed in real life and lived in a specific era in a particular geography, shaping that individual's sentiments, perceptions, and behaviors. These individuals are those whose factual existence is explicit by their settings and whose actuality can be proven by events ensuing in historical records. Therefore, personalities further inhold information that will simplify us to comprehend the text and provide knowledge about the social structure of the era in which the author lives. In other words, Classical Turkish Literature poses the quality of being a historical reference with the "human" factor it retains. The human being, who shapes the historical process and stipulates the flow of events, is one of the foremost aspects to be examined in classical Turkish literature. Bahâyî Effendi, the grandson of Hodja Sadettin Effendi, one of the famous scholars of the XVI century, is the 32nd Shaykh al-Islam of the Ottoman Empire. After completing his madrassah education, he became a mudarris (professor) and toiled as a kadi (Muslim judge) in various provinces. He was proclaimed a Sheikh al-Islam in

1659, after his Anatolian and Rumelian kadi-ul asker (judge of the army). Bahayî Effendi was a figure who was highly solicited and respected in his era. In addition to his firm statesmanship, he was one of the influential poets in the XVII century divan literature. Nearly all poets in his time admired him, composing praises in his honor. Bahayî Effendi, a small-divan owner, gained a reputation, especially with his ghazals. This study assessed the personalities in the Sheikh al-Islam Bahâyî Dîvân, intending to reveal the inwardness of the poem by retaining the events related to these personalities taken as a point of reference and similitude.

Keywords: Classical Turkish literature, Shaykh al-islam Bahâyî, Divân, personality.

GİRİŞ

Klasik Türk edebiyatı yararlandığı kaynaklar açısından en zengin edebiyatlardan biridir. Kendine has şekil ve içerik özellikleriyle asırlarca devam eden bir geleneğin mahsulüdür. “İnsanlık tarihinin en büyük ve en köklü milletleri arasında yer alan Türkler, Araplar ve Farısların yüzyıllar boyunca oluşturmuş oldukları bilgi, kültür, estetik ve felsefî birikimlerinin mefhumlar ve mazmunlar yoluyla yansıması olan bu edebiyat, beslenmiş olduğu kaynaklar hasebiyle son derece zengindir” (Yekbaş, 2010: 281). “Gelenek, gündelik hayat, din ve dinî bütün ilim dalları, masal, destan, efsâne menkıbeler, astronomi, astroloji, tabâbet, tarih vb. daha nice saha, divan şairinin başvurduğu kaynaklar arasındadır” (Tökel, 2016: 5).

Klasik Türk edebiyatının malzemesini tespit ederken, ortaya konmuş olan eserler daima bizleri aydınlatıp yol göstermiştir. Yaşanılan coğrafya, edebî eserin içinde teşekkül ettiği toplumun sosyo-kültürel birikimi, dönemin önemli tarihî hâdiseleri, toplumun genelinde kabul edilip yaygınlaşan dinî anlayış, eseri kaleme alan şahsın dünya görüşü ve ideolojisi gibi birçok unsur, manzum veya mensur olarak yazılmış, temel malzemesi insan olan edebî eserlerin beslendiği muhtelif kaynaklar olarak zikredilebilir. “Klasik Türk Edebiyatı’nda başta bütün dinî ve felsefî müdevvenat, Kur’an ve hadis, kıssalar ve mucizeler, tarih ve esâtir, batıl ve hakikî ilimlere ilaveten içtimâî hayatın ve çeşitli hâdiselerin akisleri ile o günkü zihniyetin sanat telakkisinin oldukça etkili birer kaynak olduğu görülür” (Levend 1980: 9). Edebî eserin içinden çıktığı toplumun sosyo-kültürel varlığı, coğrafi unsurlar, insanların inanç anlayışı ya da müellifin olayları ele alış biçimi edebî eserlerin kaynaklarından bazılarını oluşturmaktadır. İnsan faktörü, tarihte yaşamış ve yaşadığı kültürlerde iz bırakmış devlet adamları, âlimler, filozoflar, şairler, din

ve tasavvuf büyükleri ve efsanevî kahramanlar vb. şahsiyetleriyle divan şairinin en önemli kaynakları arasında ilk sırada yerini almaktadır. “Divân şiirinin şahıslar dünyası içerisinde sadece Türk, Arap, Fars kökenli şahıslar kendine yer bulmaz. Yunan, Mısır, Ermeni ve Moğol kültür ve tarihinde kendisine yer bulmuş birçok şahsiyet, divan şairlerinin şiirlerinde kendilerine yer bulmuşlardır” (Yekbaş, 2010: 283). Bunlardan bazıları çok meşhur olup isimleri şairlerin şiirlerinde oldukça sık geçmektedir. Bazıları ise önemli kişiler olmalarına karşılık divân şairleri tarafından pek tercih edilmemiştir.

Klasik Türk edebiyatı içerisinde verilen manzum ve mensur eserlerdeki şahıs dünyasının zenginliğinin farklı sebepleri bulunmaktadır. Bu sebepler arasında yer alan tarihî ve kültürel zenginliklerin incelenmesi, divân şiirinin şahıs kadrosunun çeşitlilik ve zenginliğinin daha iyi anlaşılmasına imkân sağlayacaktır. Türkler yaşamış oldukları coğrafyalarda büyük medeniyetler meydana getirmişler, özellikle Müslüman olduktan sonra yurt edindikleri Anadolu coğrafyasında Arap ve Fars kültüründen fazlasıyla etkilenmişlerdir. Bu iki milletin kültüründen etkilenen Divân edebiyatı özellikle Fars edebiyatının tesiri altında kalmıştır. Ancak bu etkilenmenin sadece şekil ve hayal sistemi ile sınırlı kalmadığı, Farsların İslamlaşmış mitolojisinden de şairlerin imparatorluğun şartları dâhilinde etkilendiği görülmektedir (Tanpınar, 1985: 4). Bununla birlikte Türk kültürü ve edebiyatının arka plânına bakıldığında sadece İran değil; Arap, Çin, Hint, Yunan kültürlerinin de tesiri olduğu görülmektedir (Tökel, 2000: 97).

Klasik Türk edebiyatında müellif, eserini oluştururken gerçek hayatta var olan şahısları kendi hayal dünyasında kurgular; onlara kendi dünya görüşüne, inanışına, ideolojik bakış açısına göre çeşitli roller yükler. Kendisini övdüğü veya yerdiği kişiyi döneminin önemli kişileri veya tarihe adını yazdırmış şahsiyetler ile karşılaştırarak eserini oluşturur. Söz konusu kişinin özelliklerini vurgulamanın önemli yollarından biri de, hafızalarda yer etmiş başka bir isimle mukayese etmektir. Bu karşılaştırmada anlattığı meşhur kişilik altta kalır. Böylelikle asıl bahis konusu edilmek istenen şahıs için önemli bir seviyenin üstüne çıkmış olur. Meydana getirilen edebî metinlerde, çeşitli yönleriyle ön plâna çıkan şahsiyetler, okuyucuya iletmek istenen mesaj veya muhataba aksettirilmek istenen duygunun, somutlaştırılmış önemli sembolleridir. Konuyla ilgili olarak “... bazı durumlarda bu şahıslar edebiyatta temel kıstaslar olarak kendilerine yer bulmuşlardır” diyen Hoşab (2017: 228) şöyle devam eder: “Meselâ; güzelliğin kıstası Hz. Yûsuf olarak görülürken, saltanatın, gücün kıstası Hz. Süleyman, cömertliğin kıstası Hâtem-i Tâi kabul edilmiştir”. Şair eserinde bu şahıslara yer verirken kendisini geleneğin

zincirine ilave etmenin yanı sıra, adını andığı bu şahsiyetlerle ilgili gerekli bilgi birikimine de sahip olduğu noktasında okuyucusunu ikna etmiş olur.

Edebî bir metnin zeminini ve vak'a esasını çoğunlukla insan teşkil etmektedir. İnsan faktörü esasına dayanan metinlerde rol alan kişiler, gerçek hayattaki insanların bir yansımasıdır. Şair veya yazarlar eserlerini oluştururken yaşayıp tecrübe ettiği muhtelif olayları kendi dünyası içinde değerlendirmeye tabi tutarak, kendi bakış açıları nisbetinde yorumlar ve okuyucuya sunarlar. "Edebî metin içerisinde kurgulanmış olarak sunulan bu kişilere tip veya karakter, kişilik veya şahsiyet denilmektedir" (Doğruel, 2019: 1). Şahsiyet insanla alakalı, şahsiliğe içeren, her durumu kapsayan bir kavramdır. Her insanın karşılaştığı çeşitli durumlara karşı verdiği tepkiler farklıdır. Bunu insanın yetiştiği aile, çevre, ekonomik durum, eğitim, refah düzeyi gibi unsurlar belirler. Şahsiyet; sosyoloji, tarih, felsefe, psikoloji gibi disiplinlerin inceleme alanına giren bir kavramdır.

Bir toplumun değer yargıları, yaşantısı, iç ve dış âleme bakışı, davranış şekilleri, inanışları tip ve kişilik etrafında şekillenir. "Kişilik ada bağlıdır, basmakalıp davranışlar sergilemez. Davranışları değişkendir" (Akkuş, 1995: 20). Kişilik veya şahsiyetler tarihî süreç içinde var olmuş, belli bir zamanda ve belli bir coğrafyada yaşadığı tespit edilebilen insanlardır. Hakkında çok az bilgi bulunan şahsiyetlerin tarihî süreç içindeki mevcudiyeti ancak kaynaklar dâhilinde ispat edilebilir. Müellifler memduhlarını övmek için önemli şahsiyetleri ve onların vasıflarını kullanabilirler. Doğruel (2019: 4)'e göre; "Çoğu zaman bir tarîkate ya da dine mensup olması yönüyle ya da tarihteki bir başarısıyla veya ilim ve irfanlarıyla ön plana çıkan kişilikler müellifler tarafından genellikle memdühünü övmek için benzetme amacıyla kullanılır." Bu sebeple kasidelerde şahsiyetlerin çok yoğun bir kullanımı olduğunu söylemek mümkündür. İncelenen kişilik özellikleri ile söz konusu şahsiyetin yaşadığı dönem belirlenebilir ve yine övülen ya da yerilen kişiler sayesinde müellifin dünya görüşü ve edebî özellikleri hakkında çeşitli bilgilere sahip olunabilir. Eserlerde yer alan şahsiyetlerin tespiti özellikle hakkında az bilgi bulunan kişilikler hakkında araştırma yapmak için bir vesile olabilir.

Bu çalışmada XVII. yüzyılın seçkin ulemasından olan ve "Azizzâde" ünvanıyla da anılan Şeyhülislâm Mehmed Bahâyî Efendi'nin Divân'ında yer alan şahsiyetler tespit edilmiş, bu şahsiyetler hakkında kısaca bilgi verilip, ilgili beyitler şerh edilmiş ve şahsiyetlerin beyitlere kattığı anlamlar hakkında değerlendirmeler yapılmıştır.

1. Şeyhülislâm Mehmed Bahâyî Efendi

XVII. yüzyılın seçkin ulemasından Şeyhülislâm Bahâyî Efendi; Osmanlı Devleti'nin 32. şeyhülislâmıdır. 1010 (1601) yılında İstanbul'da doğmuştur (Uludağ, 1992: 3). Asıl ismi Mehmed'dir. Tezkire sahibi Safâyî'nin Bahâyî için: "İsm-i şerîfleri Mehmed'dür... Vücûd-ı bihbûdları âşiyân-ı hümâ-yı devlet olan İstanbul'dan zuhûr itmişdür..."² demesi ve Müstakimzâde Süleyman Sadeddin (1928: 709)'in Bahâyî'den "Şehrîdir" diye bahsetmesi bunu doğrulamaktadır. Bahâyî, İkinci kere şeyhülislâm oluşunun yılında, 54 yaşında iken İstanbul'da vefat etmiştir.

Bahâyî Efendi ilim, kültür ve içtimaî mevki bakımından yüksek bir aileye mensuptur. Babası; Tacû't-tevârih sahibi Hoca Sadeddin Efendi'nin dördüncü oğlu olup, müteaddit defalar Rumeli kazaskeri olduktan sonra 1027 (1618) tarihinde vefat eden Aziz Efendi'dir. Bu sebepten Bahâyî Efendi "Azizzâde" ünvanıyla da anılır (Faik Reşad, 13013: 28). Bahâyî Efendi'nin aile kökeni babası yoluyla XVI. Yüzyılın tanınmış bir âlimi, tarihçisi ve devlet adamı olan Hoca Sadeddin Efendi'ye ondan da, Yavuz Sultan Selim devrinin aynı şekilde tanınmış şahsiyetlerinden Hasan Can'a çıkmaktadır. Bahâyî'nin amcalarından Şerif Mehmed ve Mehmed Esad Efendiler de, devirlerinin şeyhülislâmlık makamına kadar yükselmiş iki âlim şahsiyetidir. Mehmed Bahâyî Efendi'nin baba tarafında görülen bu yüksek kültür ve sosyal seviye, anne tarafında da aynıysa mevcuttur. Bahâyî'nin annesi Ebussuudzâde Mustafa Çelebi'nin kızıdır. (Uludağ, 1992: 3-4).

Bahâyî, ailesi tarafından yüksek bir kültür ve sosyal seviyeye sahip olmuş, en ileri ilim müesseselerinden ve âlimlerinden devrinin gerektirdiği usûl ve ölçülere uygun olarak tam bir eğitim ve öğretim görerek yetişmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra müderris olup, 1630 yılına kadar İstanbul'un çeşitli medreselerinde bu görevini yükselerek sürdüren Bahâyî'nin meslek hayatı oldukça hareketli ve hadiseli geçti. XVII. Asır Osmanlı ilim, idare ve siyaset adamlarının pekçoğunun yaşantısında görülen ve zamanın içtimaî, siyasî ve idarî yönetimindeki bozuklukların bir tezâhürü olan tayin, terfi, azil ve sürgünleri onun hayatında da görmek mümkündür.

1633 yılında hayatının en acılı ve sıkıntılı sayılabilecek bir döneminin başlangıcına sebep olan Halep kadılığına, Hoca Mesut Efendi'nin yerine tayin edildi. Halep valisi Ahmed Paşa ile geçinemeyen Bahâyî, bu valinin "keyif verici maddelere düşkün olduğu, tütün çubuğunu elinden düşürmediği, adli

² Mustafa Safâyî; Tezkiretü'ş-şuara, Süleymaniye Ktp. Esad Ef. 2549 yk. 32 b

ve idarî görevleri yerine getiremeyeceği" şeklindeki ağır ithamlarına maruz kaldı. Bu ihbar üzerine zaten tütün içmeyi şiddetle yasaklamış olan Sultan IV. Murad, Bahâyi'yi görevden aldı ve Kıbrıs'a sürgün etti. Burda bir yıl süreyle kalan şair geçim sıkıntısıyla zor günler yaşadı... İşte bu sürgün günlerinde affedilmesi için dilek ve yakarış dolu "Niyaznâme" adlı mesnevisini yazıp Sultan IV. Murad'a sundu. Bunun üzerine 1636'da affedilerek İstanbul'a dönmesine müsaade edildi.

1638 yılında yeniden göreve çağrıldı ve Şam, 1644'de Edirne, 1645'de İstanbul kadılıklarında bulundu. 1646'da Anadolu kazaskeri olan Bahâyi, bir ay sonra da Rumeli kazaskerliğine atandı. Aynı yıl bu görevinden azledildi. Kısa bir süre açıkta kaldıktan sonra tekrar Rumeli kazaskerliğine getirildi. Bu göreve devam ettiği sırada 18 Temmuz 1649'da şeyhülislâmlık makamına terfi etti. Ancak gerek devlet ve ordu kademelerinden, gerekse -sadrzamlar da dâhil olmak üzere- saray çevresinden tayin, terfi konusunda kişisel istekler ve kayırma beklentileri başladı. Bahâyi bu istekleri yerine getirmediği için sözü edilen çevrelerce aranan bir adam olmaktan çıktı. Ayrıca makamına göz dikenler de vardı. Bu sebeplerden Bahâyi'yi görevinden almak için çareler aranmaya başlandı. Tütün içmenin haram olmadığına dair verdiği bir fetva aleyhine bir delil olarak kullanılmak istendi.

Fakat onu şeyhülislâmlıktan eden asıl olay; İzmir kadısı Haşimizâde'nin bir İngilizin, İngiltere konsolosundan 200 akçe alacağı olduğunu ileri sürmesi üzerine zuhûr etti. Haşimizâde, konsolosu sorguya çekmek isteyince konsolos bunun iki devlet arasındaki kapitülasyon hükümlerine aykırı olduğunu bahane ederek mahkemeye saygısızlıkta bulunmaya başladı. Şeyhülislâm Bahâyi bu olay üzerine İngiliz elçisinden konsolosun görevine son vermesini istedi. Fakat olumlu cevap alamayınca elçiyi kendi konağında hapsettirdi. Fırsatı kaçırmayan ağalar toplanıp şeyhülislâmın görevden alınmasını istediler. Bu istek önce reddedildi ama ikincisinde onaylandı ve 1651'de görevinden azledilerek Midilli'ye sürgün edildi. Yerine de uzun zamandır şeyhülislâm olabilmek için uğraş veren Karaçelebizâde Abdülaziz getirildi.

1652'de ikinci defa şeyhülislâm tayin edildi. Bahâyi'nin ikinci şeyhülislâmlığı kendi kuruluşu içinde kalan bazı küçük tayin ve terfi anlaşmazlıkları dışında ilkinde kıyasla daha sakin geçti. Zaten kendisi de eskisi gibi meselelere fazla karışmayıp, işleri daha çok çevresinden yakın saydığı kişilere bıraktı. Ölümüne kadar bu görevde kaldı. O zamanın ağır ve çok tehlikeli boğaz hastalığı olan "hunnak"a yakalanan Bahâyi Efendi hastalandıktan 3 gün sonra, 4 Ocak 1654 tarihinde vefat etti (Uludağ, 1992: 8-16).

2. Şeyhülislâm Bahâyî Divânı

Bahâyî Efendi'nin tarihî kişiliğinden ziyade, şairliği kültür ve edebiyat tarihimiz açısından önemlidir. Küçük bir divan sahibidir. Bahâyî Divânı'nda biri kaside-beçe olmak üzere 6 kaside, 42 gazel, 2 mesnevi, 2 tarih, 8 kıt'a, 21 rûbai ve 1 beyit vardır. Divân'da, tevhid, münacat, na't gibi şiirler yoktur. Mevcut 6 kasidenin ilk 3'ü doğrudan doğruya zamanın padişahı IV. Murad vasfında övgüdür. 4. Kaside "Tabanıyassı" lâkabıyla tanınan vezir-i a'zâm Mehmed Paşa'nın Halep'te Sultan IV. Murad için kurdurmuş olduğu otağın övgüsü, dolayısıyla yine aynı padişah vasfında, 5. kaside Sultan IV. Murad'ın musâhiplerinden Silahdar ve Kapdan-ı Derya Mustafa paşa'ya övgü, 6 kaside yine aynı padişaha övgü olan bir kaside beçedir. Şairin kasidelerinde methettiği kişiler hakkında kullandığı kelime ve deyimler genellikle telmih, teşbih ve mübalağa sanatlarıyla hayatiyet bulmuştur.

Sebk-i hindi üslubu XVII. yüzyılda Türk şiirini derinden etkilemiştir. "Dilde ve anlamda, fikir ve hayallerde aşın incelik ve derinlikleri olan bu üslup özellikle gazelde kendini göstermiştir..." (İpekten, 2004: 22). Sebk-i hindi şairleri söyleyeceklerini dolgun ve kısa sözlerle ifade edebilme yeteneği kazanmışlardır. Bunun sonucu olarak gazelde beyit sayısı azalmıştır. Bahâyî'nin gazellerinde de Sebk-i hindi'ye ait özellikleri bulmak mümkündür. Az sayıdaki gazelleri ona divân şairleri arasındaki yerini ve şöhretini kazandırmıştır. Bahâyî Divânı'nda dördü müzeyyel olmak üzere 42 adet gazel vardır. Gazeller daha ziyade 5 beyitlidir (23 gazel). Bu da az sözle çok şey söyleme cihetine gittiğinin işaretidir. Köprülü (1931: 325); "Bahâyî ince ve zarif gazelleriyle mühim bir mevkie sahiptir" diyerek onun gazelciliğini takdir eder. Şiirinde mana ve hayal dolgunluğuna önem vermiş, mısraları titizlikle işlemiştir. Şiirleri şekil bakımından kusursuzdur. Çirkin, zevksiz ve ahenksiz bir kelimeye rastlanmaz. Gazellerinde dolgun bir içerik, akıcı ve yumuşak bir söyleyiş, duygulu bir anlatım vardır. Çağının yaşama biçimini, kişisel duygularını şiirleştirmede başarılıdır. Çağdaşlarına oranla, çok az şiir yazmasına karşılık yaratıcı gücünü ortaya koymuştur. Etkisinde kaldığı şairler büyük hayranlık duyduğu Şeyhülislâm Yahya ile Bâkî'dir. Gazellerinde bu iki şairin yolunu izledi. Neşeden çok umutsuzluğun göze çarptığı gazellerinde, hayal ve duygu bakımından olduğu kadar, anlatımı bakımından da etkileyici şiirler yazmıştır.

Bahâyî Divânı'nda yer alan iki mesnevi de Sultan IV. Murad'ın vasfında övgüdür. İlki 88 beyitlik bir "sâkinâme"; ikincisi Bahâyî'nin Kıbrıs'taki sürgün günlerinde Sultan IV. Murad'a affedilmesi amacıyla yazdığı yakarış ve övgü

dolu 287 beyitten oluşan "Niyaznâme"dir. Mesnevilerinde de -özellikle ilk beyitlerde- gazellerinde görülen o âşıkâne ve insanı içten saran bir duygusallığı hissetmek mümkündür.

3. Şeyhülislâm Bahâyî Divânı'nda Şahsiyetler

Şeyhülislâm Mehmed Bahâyî'nin Divân'ı küçük bir divân olmasına rağmen hacmiyle oranlandığında şahsiyetler açısından dikkat çekmektedir. Divân'da yer alan şahsiyetler 4 dinî, 4 diğer dini, 2 hikâye kahramanı; 17 tarihî-efsânevi, 2 edebî, 3 mutasavvıf 2 bilgin ve 1 sanatkâr olmak üzere toplam 35 adettir. Divân'da şahsiyet dağılımına bakılınca ağırlığın 17 şahsiyet ile Tarihî-efsanevi (Destanî-Mitolojik) grubunda olduğu görülüyor. Çalışmamızda bu 35 şahsiyet ayrı ayrı ele alınmış, her bir şahsiyet hakkında kısaca bilgi verilip, geçtiği beyitler³ şerh edilmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır.

3.1. Dinî Kişilikler

3.1.1. Peygamberler

Bahâyî'nin Divânı'nda 4 peygamberin ismi zikredilmektedir. Bu peygamberler şunlardır: *Hz. İsa*, *Hz. Süleymân*, *Hz. Ya'kûb* ve *Hz. Yûsuf*. Peygamberlerin isimleri, mucizeleri ve nitelikleri doğrudan zikredilen peygamberle ilgili bir konuyu anlatmak için ele alınmaz. Amaç anlatılmak istenen duyguyu güçlendirmektir. Bu bazen memduhun övgüsü, bazen sevgili, bazen de aşk ve derdin yoğunluğunu ifade için yapılır. Şair özellikle telmih sanatıyla söylediklerini daha etkili hale getirir.

3.1.1.1. Hz. İsa: (Mesih, Mesihâ):

İsrâiloğullarının son peygamberidir. Kendisine dört büyük ilahî kitaptan İncil'in gönderildiği, Hz. Muhammed'i müjdelediği bildirilen, "Allah'tan bir ruh ve kelime" olarak tavsif edilen ve kul olduğu vurgulanan peygamberdir (Arslan, 2019: 64). Filistin'de Nasır'da doğan Hz. İsa'nın doğum tarihi miladî takvimin başlangıcıdır. Cebrail'in Meryem'e ruh üflemesiyle babasız olarak dünyaya gelmiştir (Akkuş, 2000: 94). Hz. İsa, klasik Türk edebiyatında kendine has beşeri vasıfları ve peygamberliğinin değişik yönleriyle ele alınmış, doğrudan

³ Bu çalışmada örnek beyitler: Uludağ, Erdoğan (1992), *Şeyhülislâm Bahâyî Divânı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)* adlı yüksek lisans tezinden alınmıştır. Örneklerin yanında parantez içinde verilen harf şiirin nazım şeklini (G: gazel, K: kaside, M: mesnevi, R: rübai, T: tarih, Kt: kıt'a) ilk rakam şiirin Divan'daki sıra numarasını, ikinci rakam ise örneklerin beyit ya da bend numaralarını göstermektedir.

veya dolaylı olarak kendisiyle ilgili bilgilere yer verilerek, birçok mazmuna konu edilmiştir: Annesinin kendisine hamile kalışı, doğumu esnasında ve bebekken gerçekleşen olağanüstü haller, peygamberlik mucizeleri, özellikle elle dokunarak (mesih) hastaları iyileştirmesi ve nefesi ile körlerin gözlerinin açılmasına vesile olması, ölüleri diriltmesi, dünyaya değer vermemesi, bir merkep sırtında gezmesi, kendi söküğünü kendi dikmesi, ölmeyip, dördüncü kat göğe çekilmesi, maddeden arınmış olması ve hiç evlenmemesi vs. birçok yönüyle klasik Türk şiirimize konu olmuştur. Hz. İsâ daha çok “Mesîh” lâkabıyla bilinir (Pala, 1989: 259). Şiirlerde çok defa bir hayat emaresiyle birlikte dem (nefes) kelimesiyle birlikte yanyana anılır. Bahâyî Divânı’nda 4 beyitte Hz. İsâ geçer. Bunların 2 tanesi Mesihâ sıfatıyladır.

*Mübtelâ-yı ‘aşk o denlü derd-nâk olmak gerek
Kim dem-i cân-bahş-ı ‘İsâ’dan helâk olmak gerek (G19/1)*

“Aşka mübtelâ olan (kimse) o kadar dertli olmalıdır ki, İsâ peygamberin can bahşeden nefesinden değış şifa bulup iyileşmek, tam aksine, helâk olup ölmesi gerekir”.

Aşk, herkesin katlanamayacağı bir dert bir belâ olarak telakki edilir. Âşık, bu bela girdabında çoğu zaman canını bile verir. Hz. İsâ’nın ölüleri diriltten nefesiyle âşık yeniden can bulur. Bu böylece sürüp gider. Âşık, can verip dirilmekten mahvolmuştur. Beyitte Hz. İsâ’nın ölüleri diriltmesi, körlerin gözünü açması, çamurdan kuşlar yaparak onlara can vermesi (Âl-i İmrân, 3/49) mucizelerine telmih yapılmıştır.

*Nedür bu dem dem-i ‘İsâ mıdır ki feyzinden
Bu gûne kesb-i tarâvet ede zamâne-i pîr (K2/8)*

“Bu nasıl bir zamandır, yoksa İsâ’nın zamanı mıdır? Onun vermiş olduğu manevî güçle yaşlı, kocamış zaman bu kadar dirilik, tazelik ve zindelik kazanmıştır!”

Beyitte geçen “dem” ve “dem-i İsâ” sözleri “nefes, soluk, esinti, kan ve İsâ’nın nefesi gibi diğer manaları da taşıdığı için beyite anlam açısından zenginlik katmaktadır. Klasik Türk şiirinde bahar zamanı esen rüzgârın, Hz. İsâ’nın ölümlere can vermesi gibi tabiatı canlandırdığı tasavvur edilir. Kış mevsimi ise yaşlılara benzetilir. Baharda esen rüzgâr uyuyan, ölüm uykusundaki

varlıklara tazelik canlılık kazandırır. Beyitte yine Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi mucizesine telmihte bulunulmuştur.

O nutk-ı rûh-bahşâya dem-i 'İsâ' desem lâyıkt
Hayât âbı denilse ol kelâm-ı pâke erzânî (K5/21)

“O ruh bahşeden (can bağışlayan) sözlere İsa'nın nefesi desem lâyıktır. O tertemiz sözlere âb-ı hayat (gibi can veren) desem yakışıır.”

Hz. İsa'nın ölülere can vermesi nedeniyle *nutk-ı rûh-bahşâ*, *rûh-efzâ*, *ihyâ* gibi kelime ve terkiplerle bu olaya gönderme yapılır (Âl-i İmrân, 3/49). Beyitte, memduhun güzel sözleri, cana can katması sebebiyle işlenerek âb-ı hayatla kıyaslanmakta ve padişahın güzel sözleri ab-ı hayattan üstün görülmektedir.

Sana lâyıkdur ey huceste-rakâm
Denilürse eğer Mesîhâ-dem (M2/4)

“Ey mübarek yazı (eser) ve işaretlere sahip olan! Eğer sana İsa nefesli' denilirse, sen buna lâıksın.”

Bahâyî beyitte kalemini dolayısıyla şairliğini övüyor. Şairin kaleminden çıkan şiirler okuyanları ihya eder, can verir. Bu yönüyle şairin şiirleri Hz. İsa'nın can veren nefesine benzetilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi mucizesi çeşitli ayetlerde anlatılır: “Hiç süphesiz ben, size Rabbinizden bir delil (bir mucize) ile geldim. Doğrusu ben, size çamurdan kuş şekli gibi bir şey yapıp içine üflerim, Allah'ın izniyle (O) hemen kuş olur! Allah'ın izniyle (anadan doğma) körü ve (teni) alacalığı iyi ederim. Ölüleri diriltirim!” (Âl-i İmrân, 3/49). Beyitte Hz. İsa'nın ölüleri nefesiyle diriltmesine telmih yapılmıştır. Yazı ölümsüz olduğu için kendisine kıyamete dek ömür verilen ve göğün dördüncü katında bulunan Hz. İsa'ya teşbih edilmiştir (Toprak, 2006: 125).

Oluş reşâşe-i âb-ı hayâtdan şebnem
Dem-i du'â-yı Mesîhâdan olsa ebr-i matîr (K2/15)

Beyit merhundur. Anlam bütünlüğünü sağlamak için açıklaması sonraki beyitle birlikte yapılacak.

*Bu zîb ü zîneti hergîz zamâne bulmaz idi
Olaydı 'aksine fermân-ı şâh-ı kişver-gîr (K2/16)*

“Şebnem âb-ı hayatın serpintisinden; yağmur bulutu da İsâ'nın duâlı nefesinden meydana gelmiş bile olsa...” “... eğer ülkeler feth eden padişahın buyruğu aksi yönde olsaydı, zaman (devir) bu süs ve güzelliği asla bulamazdı.”

Hz. İsâ'nın nefesi ile ölüleri diriltmesi, hastalara şifa vermesi mucizesi klasik edebiyatımızda çok kullanılan mazmunlardan biridir. Beyitte; bahar yağmurlarının da Hz. İsâ'nın nefesinden hâsıl olduğu tasavvur edilmektedir. Toprak (2006: 38) konuya ilişkin olarak şu değerlendirmeyi yapar: “Yağmur, yeryüzündeki ısınan havanın gökyüzüne yükselmesi, soğuk bir katmana ulaşması neticesinde oluşur. Hz. İsâ dua ettiğinde ağızından çıkan sıcak nefes, yağmur yağdıran bir bulut olduğunda ölümsüzlük yağmuru yağar. Bu yağmurun etkisiyle şebnem oluşur. Şebnem (çiğ) gece sıcaklığının düşük, gündüz sıcaklığının fazla olmasından dolayı özellikle bahar aylarında meydana gelen bir hadisedir. Bahar yağmurlarının Hz. İsâ'nın nefesinden hâsıl olduğu şeklindeki tasavvur ikisinin de diriltme olayıyla ilişkilendirilmesinden kaynaklanmaktadır.”

Beyitte hüsn-i ta'lil yapılarak bahardaki süs ve güzelliklerin padişahın emriyle ortaya çıktığı belirtilmiştir. “Zîb ü zînet”, baharda çiçeklerin açılması, yaşamın canlanması demektir. “Eğer padişahın yayınladığı bahar fermânı aksi yönde olsaydı bunların hiçbirisi olmazdı, bahar gelmezdi” denilerek padişahın haşmeti ve tahakküm dairesinin ne denli geniş ve ülke tutan bir hükümdar olduğu vurgulanmıştır. Şair; padişahın yayınladığı bahar fermanı eğer aksi yönde olsa idi gelen baharın hissedilip yaşanamayacağını dile getirerek, fermanın insanlar üzerinde yarattığı psikolojik etkiyi de dile getirmektedir.

3.1.1.2. Hz. Süleymân

İsrâiloğulları peygamberlerinden Dâvud'un oğludur. Hem hükümdar hem de peygamberdir. Hz. Süleyman, yeryüzünde pek az insana; hatta peygambere nasip olan olağanüstü bir güce ve saltanata sahip olan, “hayvanların dilini bilme, rüzgârın gücünden yararlanarak çok uzun mesafeleri az bir zamanda alma, insanlara olduğu kadar cinlere de hükmetme gibi mucizeleriyle mümtaz ve kendine has özellikleriyle dikkat çeken bir peygamberdir” (Tökel, 2000: 293-294). İsm-i a'zam yazılı yüzüğü ile dünyaya, bütün mahlûkata ve rüzgârlara hükmetmiştir. Tahtını rüzgârlar taşımıştır. Menkıbesi edebiyatımızın belli başlı

mazmunları arasındadır. Klasik Türk edebiyatında Hz. Süleyman, “taht, yüzük, karınca, Hüdhüd ve Belkıs” ile birlikte çokça anılır. “Karınca aczin; Süleyman ise iktidar ve gücün timsâli olarak tezat içinde verilir. Şair övdüğü kişiye Süleyman dediği zaman kendisini karınca kadar aciz görür” (Pala; 1989: 449). Bahâyî Divânı’nda Hz. Süleyman; mührü, veziri Âsâf, yüzüğü ve karıncayla mukalesi ile konu edilir:

Zihî tâbende-nakş-ı gevher-i mühr-i Süleymânî
Ki olmuş ana mazhar tab’ı pâk-ı Âsâfi (K5/1)

“Hz. Süleyman’ın mührünün cevherindeki nakış ne gözalıcı bir işlemedir ki ona sahip olma şerefine (ancak) ikinci Âsaf sayılan (Mustafa Paşa’nın) temiz yaratılışı ulaşabilmiştir.”

Beyit -her ne kadar adı geçmese de- Sultan IV. Murad’ın musâhiplerinden Silahdar ve Kaptan-ı Derya Mustafa paşa’ya övgü içermektedir. Hz. Süleyman’ın paha biçilmez değerdeki yüzüğünün taşına veziri Âsâf’ın temiz karakteri yansımış ve yüzük bundan dolayı daha da parlamıştır. Yüzük aynı zamanda ferman anlamına da gelmektedir. Âsâf ise bu fermanı yürütendir. Bu yüzüğe sadece Mustafa Paşa nail olmuştur.

Şeh-i mesned-ârâ-yı İskenderî
Süleymân-ı bî-mûr u engüşteri (M1/46)

“O, İskender’e özgü yüce bir makamı varlığıyla süsleyen bir padişah olup (aynı zamanda) karıncası ve yüzüğü olmayan bir Süleyman’dır.”

Beyitte “yüzük, karınca, Hz. Süleyman” kelimeleri arasında oluşturulan tenasüp ile Hz. Süleyman’ın karıncayla konuşması ve yüzüğü ile insanlara ve cinlere hükmetmesi mucizelerine yapılan telmih hemen dikkat çekmektedir. Onun karıncayla münasebeti Neml suresinin 18. ayetinde geçer. Edebiyatımızda söz konusu olan yönünü Tökel (2000: 297-298) şöyle izah eder: “Hz. Süleyman ordusuyla bir vadiye geldiğinde bir karınca: ‘Ey karıncalar yuvalarınıza giriniz. Hz. Süleyman’ın ordusu farkında olmadan sizi ezmesin’ der. Süleyman karıncayı işitir ve niçin böyle dediğini sorar. Karınca, ‘onların beyyim onları korumak zorundayım’, der. Bu diyalogdan Süleyman hoşnut olur ve ondan nasihat alır.”

Bu beyitte, padişah için, karıncası ve yüzüğü olmayan bir Süleyman denmesi, aradaki farkı aynı zamanda benzerliği ortaya koymaktadır. Ancak, her yerde gücünü, kudretini bunlar vasıtasıyla gerçekleştirdiğine inanılan Hz. Süleyman'a nisbetle padişahı yüceltme amacını da taşıyor.

Hâtem-i hazret-i Süleymânî
O mutalsam nigîn-i Rabbânî (M2/137)

Beyit merhun beyit olduğu için açıklaması sonraki beyitle birlikte yapılacaktır.

Devr-i 'adlünde ey şeh-i dâna
Divler pençesinden oldı cüdâ (M2/138)

“Ey bilge padişah! Hz. Süleyman'ın mührü olan ve gücü Allah'tan gelen o tılsımlı yüzük; senin adaletle yönettiğin devrinde devlerin elinden alındı.”

Yüzük, Hz. Süleyman'la ilişkilendirilir. Süleyman her zaman yüzüğünü üzerinde taşır, sadece abdesthaneye giderken eşine emanet edermiş. Onun cinlere, devlere hâkimiyet kurma vasıtası olduğu rivayet olunan mührü ve aynı zamanda yüzüğü, bir ara onun kılığına giren devler ya da cinler tarafından çalınıp kaçırılmıştır. Beyitte bu olaya işaret edilmiştir. Memduh, Hz. Süleyman ile mukayese edilerek onun adaletli devrinde devlerin eline o yüzüğün geçmediği ifade edilerek, padişahın âdil oluşuna vurgu yapılmıştır. Buradaki dev muhtemelen Ehrimen'dir. Çünkü Ehrîmen, dev, cin, şeytan manalarında kullanılır (bkz. Ehrimen). Yukardaki beyitlerde Hz. Süleyman'ın yüzüğüne ve yüzüğün bir dev tarafından çalınması olayına telmih yapılmıştır. Devlin Hz. Süleyman'ın yüzüğünü çalması düşünülüşünde adl ve div kelimeleri arasında tezat vardır.

3.1.1.3. Hz. Ya'kûb:

Kur'an'da adı birçok yerde zikredilen Hz. Ya'kûb İbrânî peygamberlerdendir. Hz. Yûsuf'un babası, Hz. Eyyüb'un yeğeni, Hz. İshâk ile Rafeka'nın oğlu ve Hz. İbrahim'in torunudur. Hz. Muhammed ile Hz. Ya'kûb arasındaki peygamberler onun soyundandır. Edebiyatta daima Hz. Yûsuf ile anılan Hz. Ya'kûb, gözlerinin görmez oluşu, yıllarca ağlaması, Külbe-i ahzânı, gözlerinin açılışı vs. ile birçok şiire konu olmuştur. Âşık bu çileleri yüzünden kendini veya gönlünü Hz. Ya'kûb'a benzetir. Hz. Ya'kûb, Yûsuf peygamberin babasıdır. Onun ölüm haberiyle çok üzölmüş ve ağlamaktan görme duyusunu kaybetmiştir. Allah'ın tecellilerininin Ya'kûb ve Yûsuf'ta farklı gerçekleştiği ifade edilir.

*Ol ki matrûh-ı çâh-ı reşk oldı
Dide **Ya'kûb**'ı gark-ı eşk oldı (M2/194)*

“O kıskançlık kuyusunun temeli oldu. Göz Ya'kûb'u gözyaşına boğuldu.”

Ya'kûb'un diğer oğulları babalarının Yûsuf'u daha fazla sevmesini kıskandıkları için, şeytana uyarak onu hileyle kıra götürüp kuyuya atmışlar ve babaları Ya'kûb'a da Yûsuf'u bir kurdun yediğini söyleyerek kanlı gömleği gösterirler. Bu beyitte önceki beyitle ilişkili olarak kıskançlık kuyusundan dolayı Ya'kûb'a benzeyen göz, gözyaşına boğulur. Ya'kûb oğlunun hasretiyle yıllarca ağlar ve ağlamaktan gözleri kör olur. Beyitte bu olaya telmih yapılmıştır. Eşk, Ya'kûb, dide arasında tenasüp yapılmıştır.

*Bu 'acebdür ki Yûsuf u **Ya'kûb**
Ola bir çehde sâhib ü mashûb (M2/195)*

“Yûsuf ve Ya'kûb'un bir kuyu içinde birlikte yer alması ilginçtir.”

Divân şiirinde Yûsuf gönlü, Ya'kûb da gözü temsil etmektedir. Şair, bu iki unsuru bela kuyusunda bir araya getirerek, gönlünün kırık, gözünün yaşlı olduğunu ifade etmek istemiştir. Yusuf, kıskançlıktan dolayı melûl olmuş; Ya'kûb da "beytü'l-ahzen" olarak bilinen kulübesinde yıllarca gözyaşı dökmüştür (Yûsuf, 12/17-18). Şair, bu olaylara telmihte bulunarak her ikisinin çektiği sıkıntının kendisinde toplandığını ve bunun şaşırtıcı bir şey olduğunu söylemiştir.

3.1.1.4. Hz. Yûsuf

Hz. Ya'kûb'un on iki oğlundan biri olan Hz. Yûsuf, Hz. Ya'kûb'dan sonraki peygamberdir. Hz. Yûsuf ve kıssası Kur'an'da Yûsuf Sûresi içerisinde yer almış ve “ahsenü'l-kasas” yani kıssaların en güzeli olarak nitelendirilmiştir (Yûsuf; 12/3). Kıssa özetle şöyledir: Hz. Ya'kûb, oğlu Yûsuf'u diğer çocuklarına göre daha fazla sevmekte, bundan dolayı kardeşleri Yûsuf'u kıskanmaktadırlar. Yûsuf, kardeşlerinin babalarından izin almaları neticesinde onlarla birlikte gider. Yûsuf'u kurdun yemesinden korkan Hz. Ya'kûb, onun diğer çocuklarıyla birlikte gitmesini istemez. Kardeşleri, Yûsuf'u kuyuya atıp gömleğini kana bulayarak babalarına getirirler. Su almak için kuyuya kovalarını sarkıtan kervancılar kuyu içerisinde Yûsuf'u bulur ve onu birkaç dinara satarlar. Mısırlı biri tarafından satın alınan Yûsuf'a sahibinin

eşi Züleyha yaklaşmak ister; ancak Yûsuf buna müsaade etmez. Oradan tam kaçacağı sırada Yûsuf'un gömleğini arkasından yırtan kadın ve Yûsuf, kapıda efendisiyle karşılaşır. Yûsuf, efendisine durumu anlatırken kadının ailesinden bir şahit; eğer gömlek arkadan yırtılmışsa kadının, önden yırtılmışsa Yûsuf'un yalan söylediğini belirtir. Bu durum karşısında kadının suçlu olduğu ortaya çıkar.

Şehirdeki kadınlar azizin eşi Züleyhâ'nın bu isteğini dilden dile dolaştırırlar. Bunun üzerine Züleyha bütün kadınları çağırarak bir davet düzenler ve kadınların ellerine bıçaklar vererek Yûsuf'a kendisini kadınlara göstermesini ister. Yûsuf'u gören kadınlar onun güzelliği karşısında hayretten ellerini keserek Yûsuf'un bir insan değil ancak melek olabileceğini söylerler. Azizin eşi Yûsuf'tan murad almak istediğini, eğer isteği gerçekleşmezse kendisini zindana attıracağını söyler. Bu durum karşısında zindana atılmayı göze alan Yûsuf, hapsedilir. Zindanda iki genç delikanlıyla karşılaşan Yûsuf onların görmüş oldukları rüyaları tabir eder ve birinin kurtulacağını diğersinin ise asılacağını söyler.

Kurtulacağını söylediği kişiye, efendisine kendisinden bahsederek zindandan kurtulmasını sağlamasını ister. Zindandan kurtulan kişi efendisine Yûsuf'tan bahsetmeyi unuttunca Yûsuf belli bir süre daha zindanda kalır. Bir gün Kral, rüyasında yedi semiz ineği, yedi zayıf ineğin yediğini; ayrıca yedi yeşil başak ve yedi de kuru başak gördüğünü anlatır. Yûsuf, zindandan kurtulan kişinin aklına gelir. Bu kişi Yûsuf'un yanına gider ve rüyayı tâbir etmesini söyler. Bu bölümden sonra azizin eşi ve diğers kadınlar kralın huzuruna çıkarlar. Kral, kendilerine Yûsuf'tan yana ne dertleri olduğunu sorar ve kadınlar herhangi bir şeye şahit olmadıklarını belirtirler. Azizin karısı da kendisinin suçlu olduğunu kabullenir. Bunun ardından Kral, Yûsuf'u yanına alır ve onun yüksek makamlara sahip güvenilir bir kişi olduğunu belirtir. Yûsuf, kralın tüm hazinesinden sorumlu olur.

Bir zaman sonra Yûsuf'un kardeşleri onun yanına gelirler fakat onu tanıyamazlar. Bunun aksine Yûsuf, onları tanır ve en küçük kardeşleri olan Bünyamin'i de yanlarında getirmelerini, yoksa kendilerine bir daha zahire vermeyeceğini söyler. Kardeşlerine vermiş olduğu zahire ve bu zahireler için aldığı paraları da haberleri olmadan kendilerine iade eder ve kardeşlerini babalarının yanına geri gönderir. Kardeşler geri geldiklerinde babaları Ya'küb'a bir sonraki gidişlerinde Bünyamin'i de yanlarında götürmeleri

gerektiğini, yoksa kendilerine zahire verilmeyeceğini belirtirler. Yüklerini açtıklarında zahireler için ödemiş oldukları paraların kendilerine iade edildiğini de görürler.

Kardeşler bir sonraki gidişlerinde Bünyamin'i de yanlarında götürürler. Yûsuf'un huzuruna çıktıklarında Yûsuf, kardeşi Bünyamin'e sarılarak kendisini tanıtır. Söz verdiği gibi kardeşlerin zahirelerini hazırlatarak Bünyamin'in yükünün içerisine kendi su kabını da koydurur. Yûsuf'un adamları tarafından hırsızlıkla suçlanan kardeşlerin yükleri araştırıldığında Bünyamin'in yükü içerisinden Yûsuf'un su kabı çıkar ve âdetleri gereğince Bünyamin'in alıkoyulması gerektiğini belirtirler. Büyük kardeşlerden biri orada kalacağını, diğer kardeşlerinin evlerine giderek babalarını durumdan haberdar etmeleri gerektiğini belirtir. Vaziyetten haberdar edilen Hz. Ya'kûb, Yûsuf'u anarak âh eder, o anda gözlerine aklar düşer, oğullarına Yûsuf ve diğer kardeşini arayıp bulmalarını söyler. Yûsuf'un yanına giden kardeşler ona sıkıntılarından bahsederler ve bunun ardından Yûsuf kendisini kardeşlerine tanıtır. Onlara gömleğini verir. Bunu babası yüzüne sürerse, gözlerinin açılacağını belirtir. Mısır'dan babalarının yanına dönen kardeşler daha yoldarken Hz. Ya'kûb uzaktan oğlu Yûsuf'un kokusunu aldığını söyler. Kardeşler babalarının yanına geldiklerinde Yûsuf'un kendilerine vermiş olduğu gömleği, onun yüzüne sürerek Hz. Ya'kûb'un gözlerinin açılmasına vesile olurlar. Ya'kûb, oğulları ve eşi, birlikte Mısır'a dönerek Yûsuf'un huzuruna çıkarlar. Yûsuf, baba ve annesini kendi tahtına çıkarır ve bu sırada hep birlikte saygı amacıyla Yûsuf'un önünde eğilirler. Buna şahit olan Yûsuf, babasına görmüş olduğu rüyanın gerçekleştiğini söyler ve onları Mısır'a yerleştirir (Yûsuf 12/1-101).

Gördüğü rüya, kardeşleri tarafından kuyuya atılması, kervancılar tarafından kuyudan çıkartılarak Mısır'da köle olarak satılması, Mısır sultanının karısı Züleyhâ'nın ona göz koyuşu, Yûsuf'un ona karşılık vermemesi üzerine iftira edilerek zindana kapatılması, zindan arkadaşlarının gördüğü rüyaları doğru yorumlaması, sultanın gördüğü rüyanın ona yorumlatılması sonucu zindandan çıkarılarak, Mısır'a aziz oluşu kıtlıkta kardeşleri ile buluşması, babası Ya'kûb'un kendisinin hasreti ile gözlerinin kör oluşu, kardeşleri vasıtasıyla babasına gönderdiği gömleğinin kokusu ile babasının gözlerinin açılışı gibi konular klâsik Türk edebiyatında sürekli olarak ele alınıp işlenen, vazgeçilmez unsurlar arasında yer alırlar (Hoşab, 217: 236). Hz. Yûsuf, klasik Türk şiirinde adı en çok zikredilen peygamberlerdendir. Eşsiz güzelliğinden dolayı sevgili Hz. Yûsuf'a benzetilir. Hatta sevgili *Yûsuf-ı Sâni'*dir. Hz. Yûsuf'un

adı bazı eserlerde *Mâh-ı Kenân* diye de zikredilir. Babası Hz. Ya'kûb ise Hz. Yûsuf'un hasretiyle bir kulübeye çekilerek ağladığından bu kulübenin adı *Külbe-i Ahzân* veya *Beytü'l-Ahzân* (Hüzünler evi) olarak geçer (Tökel, 2000: 312). Hz. Yûsuf Şeyhüslâm Bahâyî'nin Divân'ında en çok geçen şahsiyettir. Şair, 7 beyitte telmih ve teşbih yoluyla Yûsuf'tan bahseder:

Gâh ederdüm kabâ-yı pür-kâre
Yûsuf-ı dil-pesend-i eş'âra (M2/65)

“Kimi zaman şiirlerin gönül alıcı Yûsuf'una işlemeli bir kaftan yapar. Bazen de şiirleri gönlün beğenip kabul eylediği Yûsuf'a, çok zahmet çekerek elbise yapardım.”

Beyitte, Kur'an'daki Yûsuf kıssasına telmih yapılmıştır. Mısır kralının eşi Züleyha'nın Yûsuf'un eşsiz güzelliği karşısında ona tutulması ve teklifte bulunması işlenmiştir. Yûsuf teklifi reddedip kaçarken Züleyhâ arkadan gömleğini tutar ve gömlek yırtılır. Bahâyî çok beğenilen şiirlerini Yûsuf'a benzetmiş ve ona çok sayıda elbise giydirebileceğini söyleyerek şiirinin mana ve şekil bakımından çok güzel olduğunu söyler. Şair, şiirleri bin bir emekle, zahmet çekilerek dikilen elbiseye teşbih ederek, bunları güzellik açısından Hz. Yûsuf'a lâyık görmektedir.

*Bün-i çâh-ı belâda Yûsuf-ı dil
Bî-tereddüd kalurdu pâ-der-gül (M2/192)*

“Gönül Yûsuf'u, bela kuyusunun dibinde tereddütsüz sıkıntı içinde kalırdı.”

Beyitte Hz. Yûsuf kıssasına telmih yapılmış ve gönül, Yûsuf'a benzetilmiştir. Yûsuf'un babası Ya'kûb, oğluna büyük bir muhabbet duymaktaydı. Yûsuf rüyasında 11 yıldız, güneş ve ayın kendisine secde ettiğini gördüğünü babasına anlatır. Babası Yûsuf'a bu rüyayı kardeşlerine açıklamamasını, bunun peygamberlik işareti olduğunu söyler. Yûsuf'un büyük kardeşleri onu kiskanırlar ve hile ile onu bir kuyuya atarlar (Yûsuf, 12/4-15). Padişahın lütuf ipi uzun olmasaydı (yardımı, merhameti olmasaydı), gönül Yûsuf gibi bela kuyusunun dibinde, çamur içinde kalırdı. Şair, bu mazmunla kendisini çekemeyenlerin oyununa geldiğini ve haksızlığa uğradığını anlatmaktadır.

Yûsuf-ı zahm hôrde-i gürgân

Yûsuf-ı cevr dîde-i ihvân (M2/193)

“Kurtların yediği yaranın Yûsufudur. Dostların gözündeki cevrin Yûsufudur.”

Yûsuf'un kurtlar tarafından yendiği haberi, kardeşleri tarafından babasına ulaştırılır: "Derler ki: 'Ey babamız! Doğrusu biz gittik, yarış ediyorduk; Yûsuf'u da eşyamızın yanına bırakmıştık (bir de baktık ki) onu kurt yemiş'..." (Yûsuf, 12/17). Hz. Yûsuf'un ölüm haberini alınca, acısı Hz. Ya'kûb'un gözüne vuruyor ve ağlamaya başlıyor.

Bu 'acebdür ki Yûsuf u Ya'kûb

Ola bir çehde sâhib ü mashûb (M2/195)

“Yusuf ve Ya'kûb'un bir kuyu içinde birlikte yer alması ilginçtir.”
(bkz. Hz. Ya'kûb).

Ey Bahâyî şâhid-i bâzâra meyletmez gönül

Tursa bin Yûsuf-melâhât her ser-i bâzârda (G35/5)

“Ey Bahâyî, her pazarın başında Yûsuf gibi güzel yüzlü binlerce güzel olsa bile gönül, pazardaki güzellerin hiçbirine meyletmez.”

Klasik Türk edebiyatında Yusuf güzelliğın sembolüdür. Gönüldeki sevgili Yûsuf'la mukayese edilemeyecek güzellikte düşünülür. Kardeşleri tarafından kuyuya atılan Yûsuf, kervancılar tarafından kurtarıldıktan sonra birkaç dinara pazarda satılır. “Şâhid-i bâzâr” tamlaması açık meşrep, hayâsız kadın ve bazen de dilber anlamlarına gelmesinin yanında “bâzâr” kelimesinden hareketle Hz. Yûsuf'un pazarda satılmasına telmih yapmak amacıyla kullanılmıştır (Onay, 1992: 441). Beyitte Yûsuf'un güzelliğine ve pazarda satılması olayına telmih yapılmıştır. Burdaki pazaryeri ile aslında dünya kastedilmektedir (Okur, 1991: 241). Şâhid-i bâzâr, Yûsuf, melâhât kelimeleri arasında tenasüb vardır.

Dil-i pür-âteş-i 'uşşâkdur çünkim harîdârı

N'ola ol Yûsuf-ı hüsnün olursa germ bâzârı (G40/1)

“O güzellik Yûsuf'unun pazarı hararetli ve canlı, buna şaşkırmamak gerekir zirâ, onun müşterileri âşıkların ateş dolu gönülleridir.”

Yûsuf, klasik Türk edebiyatında güzellik timsalidir. Kardeşleri tarafından kuyuya atılan Yûsuf, kervancılar tarafından kurtarılmış ve pazarda satılmıştır (Yûsuf, 12/31-32). Beyitte yine Yûsuf'un pazarda satılmasına telmih vardır. “Harîdâr, Yûsuf-ı hüsn, bâzâr, germ olmak” arasında tenasüp yapılmıştır. Güzellik Yûsuf'unu satın alacak olanlar âşıkların ateşle dolu olan gönlüdür. Bu yüzden pazarlık harareti geçmektedir. Gönlün ateşli olmasının sebebi içinde yanan aşk ateşindedir. Müşterilerin çok istekli ve iştiyaklı olması pazarlığı kızıştırılmaktadır.

*Bâzâr-ı belâda müşteri oldu bu cân
Bir Yûsuf-ı hüsne bî-ser ü bî-sâmân
Olmazdı anunla hem-terâzû hergiz
Bir keffeye konsa nakd-i `ömr-i dü-cihân (R 3)*

“Bu can zavallı ve perişan haliyle bela pazarında bir güzellik Yûsuf'una müşteri oldu. (Öyle ki) her iki dünyanın ömür değeri terazinin bir kefesine konup tartılsa, o güzellikle asla denk olmazdı.”

Güzellik timsali olan Yûsuf'ta ilahi güzelliğin aksettiği düşünülür. Bu rubaide Yûsuf peygamber'in pazarda satılması olayı önemli yer tutmakta ve istiare yapılarak bela pazarıyla dünya, perişan hal ile de benliğini ve varlığını yok etmiş kâmil insan kastedilmiştir. Bu pazarda güzellik Yûsuf'una müşteri olmak, güzellik vasıtasıyla Allah'a ulaşma yoludur.

Beyitteki “belâ” sözünün “evet” manası düşünüldüğünde “bela pazarı”yla “bezm-i elest”e işaret edilmiştir. Can, elest meclisinde Allah'ın güzelliğiyle kendinden geçerek perişan olmuştur. Yûsuf-ı hüsn'den kasıt sevgilidir. Bâzâr-ı belâ, müşteri olmak, Yûsuf-ı hüsn ifadeleri arasında tenasüp; Hz. Yûsuf'un kervancılar tarafından pazarda satılmasına ise telmih yapılmıştır. Pazardaki Yûsuf terazinin bir kefesine, iki cihanda geçirilen ömür diğer kefesine konsa bile ikisi denk gelmemektedir. Çünkü Yûsuf'un kıymeti ağır basmaktadır. Burada Yûsuf'un güzelliği vurgulanmaktadır.

3.2. Diğer Dinî Şahsiyetler

3.2.1. Hz. Ali (Murtaza, Haydar-ı Kerrâr)

Dört büyük halifenin sonuncusu, Hz. Muhammed'in amcazadesi ve damadıdır. Hz. Peygamber'in kızı Fatma'dan Hasan, Hüseyin ve Zeynep adlı üç çocuğu

olmuştur. Soyu anne baba tarafından Peygamber soyuyla birleşir ve Peygamber soyu onda devam eder. İslâm dinini kabul eden ilk dört kişiden biridir. 8-10 yaşlarındayken İslâm'ı kabul ettiği ve yüzünü hiç puta döndürmediği için “*kerremallahu veche*” diye ta’zîm edilir. Künyesi *Ebü’l-Hasan* (Hasan’ın babası), *Ebu Turâb* (Toprağın babası) ve *Murtaza* (seçilmiş, gözde) olarak bilinir. Lakabı *Esedu’llah* (Allah’ın aslanı), *el Gâlib* (üstün gelen) ve *Haydar* (aslan)’dır (Doğruel, 2019: 170). Asr-ı saadetin en çalkantılı döneminde İslâm ümmetine liderlik yapan Hz. Ali, döneminin bütün olumsuz şartlarına rağmen ümmeti birlikte tutma, İslâm bayraktarlığını sürdürme konusunda çaba harcamıştır. Ancak o da kendisinden önceki diğer iki halife gibi şehit edilmiştir. M. 661’de vefat eden Hz. Ali’nin hilâfeti 5 yıl sürmüştür (Pala; 1989: 31).

Ali, edebiyatımızda çok sayıda unvan, lâkap ve vasıflarla anılır. Bunlar şöylece tasnif edilebilir. *Arslan*, *Haydar*, *Aliyyü’l-haydâr*, *Kerrâr*, *Haydar-ı Kerrar*, *İmâm-ı Ali*, *Allah’ın arslanı*; *Esedullah*, *Şîr-i Yezdân*, *Şîr-i Huda*, *Gazanfer-i Bârî*; *Ebu Türâb*, *İmâm-ı evliya*, *Emirül-müminîn*, *Murtazâ*, *Aliyyü’l-murtaza*, *Ebu’l-Hasan-Bü’l-Hasen*; *El-gâlib* (üstün gelen). Bektaşî ve benzeri tarikat mensupları arasında yaygın olarak kullanılan bazı vasıfları da şunlardır: *Kevser dağıtan* (*sâkî-i kevser*), *Pir-i Yezdân*, *Şâh-ı velâyet*, *Şâh-ı merdân*, *Şâh-ı Necef*, *Şâh-ı Zülfikâr*, *Sultan-ı Necef*, *Şâhne-i Necef*, *Dürr-i Necef*, *padişah-ı Necef*, *Sahib-i Necef* (Akkuş, 2000: 10-11). İlmî ile de sahabenin önde gelenlerindedir. Bilgili, yiğit ve cesur bir kişiliğe sahiptir. Edebiyatımızda gerek kahramanlık, gerek velilik ve imamlık yönleriyle birçok teşbih ve telmihlere konu edilmiştir. Şâirler övecekleri kişileri değişik özellikleriyle Hz. Ali’ye benzetirler. Eğer memduhun adı da Ali ise beyitler, telmih, tevriye, teşbih, tenasüp vs. sanatlarla donatılır.

Ey şehensâh-ı ma‘delet-güster

Murtazâ-tynet u sûtûde-güher (M2/115)

“Ey adaletli padişahlar padişahı! Ey Murtaza yaratılışı, övülmeye lâyık cevherli (olan padişah)!..”

Bahâyî, Hz. Ali’yi Murtaza ve Haydar-ı kerrâr ünvanlarıyla şiirine konu eder: Hz. Muhammed Tebük Muharebesine giderken Hz. Ali’yi Medine’de yerine vekil bırakır. Hz. Ali, "Ya Muhammed beni kadınlara ve çocuklara tayin ettin", der. Hz. Muhammed de, "Yâ Ali! Mûsâ’ya göre Harun ne rütbede ise, bana göre de sen o rütbedesin. Şu farkla ki benden sonra peygamber gelmeyecektir. Buna

razı değil misin?" deyince Hz. Ali, "râzı-yallahu" demiştir. Bundan sonra kendisine "râzı-yallahu" manasında *Murtazâ* denmiştir (Onay, 1992: 36). Bahâyî, Divân'ında yer alan "Niyâznâme"sinde Murtazâ sıfatını kullanarak "*Ey adalet dağıtan şahların şahı, övgüye değer seçkin yaratılışlı...*" diye memdûhuna seslenir ve onu "azimde dağ gibi ağır başlı, savaşta deniz gibi coşkulu döne döne hamle yapan Ali"ye benzetir.

'Azm ü rezminde **Haydar-ı Kerrâr**

Şâh-ı deryâ-hurûş u kûh-vakâr (M2/116)

"Savaşa girerken döne döne hamle yapan (Haydar-ı Kerrâr) Ali'ye benzeyen; deniz gibi coşan, dağ gibi oturaklı, ağır başlı (padişâh)."

Haydâr, Hz. Ali'nin lâkabıdır ve "Kerrâr" sıfatıyla birlikte "Haydar-ı kerrâr (döne döne hamle yapan aslan)" şeklinde kullanılır. Bu lâkap ona annesi tarafından verilmiştir. Edebiyatımızda yiğitlik kahramanlık, cömertlik sembolüdür (Pala, 1989: 31). Memdûh IV. Murad, savaşta döne döne hamle yapan Hz. Ali'ye benzetilmiştir. Hem bir deniz gibi coşkulu, hem de dağ gibi vakârlıdır. Padişah, savaşta deniz misali coşkulu, barışta ise bir dağ gibi haşmetli ve ağırbaşlıdır.

3.2.2. Belkıs

Belkıs, Sebe ülkesinin melikesidir. Kur'an'ı Kerim'de tevhid dinini kabul ettiği bildirilmiştir (Neml: 27/42). Yücetürk (1992: V/421); Hz. Süleyman devrine ait İsrail krallığı'nın yazılı belgelerinde böyle bir şahsiyete rastlanmadığını söyler. Kur'an-ı Kerim'de hüdhüd, Hz. Süleyman'a güneşe tapan Sebe halkının kadın hükümdarlarından haber verir. Hz. Süleyman Belkıs'a hüdhüd ile mektup göndermek suretiyle Belkıs'ı ve halkını hak dine davet eder. Belkıs mektubu alınca kavminin ileri gelenlerine mektubun içeriğinden bahseder. Onlarla istişare ettikten sonra Hz. Süleyman'a net açık bir cevap vermek yerine bazı hediyeler gönderir. Hz. Süleyman, Belkıs'ın hediyelerini elçileriyle birlikte geri yollar ve onu üzerine yürümekle tehdit eder. Sonrasında ise yanındakilere: "Ey ileri gelenler! Onlar bana teslim olmadan önce hanginiz bana onun (kraliçenin) tahtını getirebilir?" diye sorar. Cinlerden bir ifrit bunu üstlenerek görevi yerine getirir (Neml: 27/23-40). Böylece Belkıs Hz. Süleyman'ın yanına gelerek zaten Hz. Süleyman'ın davetine teslim olduğunu bildirir. Klasik Türk edebiyatında Belkıs, Hz. Süleyman ile ilgili türlü rivayetlerde çeşitli motiflerle işlenmiştir. Kıssada adları geçen Hz. Süleyman,

veziri Âsaf ve su ararken Belkıs'ın ülkesini bulan hüdhdüd gibi diğer kahramanlarla Belkıs'ın ülkesi Sebe, tahtı, Hz. Süleyman'ın mührü ve Belkıs'a gönderilen mektup arasında değişik ilişkiler kurulmuş ve bu ilişkiler çeşitli telmih, teşbih, tevriye ve istiarelere konu edilmiştir (Arslan, 2019:126).

*Nazar-ı ibret ile çünkü o **Belkıs**-ı zamân
Bakdı hâl-i feleğe eyledi fikr-i vâfi (T1/14)*

“O zamanın Belkıs'ı feleğin haline ibret gözıyla baktı, vefalı olmak üzerine düşündü.”

Belkıs, Hz. Süleyman'ın kıssasında geçer. Güneşe tapan bir kavmin melikesi olan Belkıs, Hz. Süleyman'ın onun tahtını getirtmesi mucizesi üzerine Müslüman olur (Neml, 27/22-44). Beyitte, zamanın Belkıs'ı olarak vasıflandırılan kişi IV. Murad'ın annesidir. O, dünyanın geçiciliği üzerine tefekkür etmiş, feleğin durumuna bakarak vefa hususunda örneklik teşkil etmiştir.

3.2.3. Hızır

Hızır, Hz. Mûsâ döneminde yaşadığı söylenen, âb-ı hayâtı içerek ölmezlik sırrına erişen, peygamber veya veli olduğu hususunda görüş ayrılıkları bulunan kutsal bir şahsiyettir (Doğan, 2022: 94). Mutasavvıflar onu gizli ilimleri bilen, Allah tarafından kendisine ilahi bilgi ve hikmetlerin öğretildiği veli bir kişi olarak ön plana çıkarırlar (İspir, 2017: 25). Hızır'ın ölmezlik sırrına vakıf olup hâlâ yaşadığına ve sıkıntıya düşenlere yardım ettiğine dâir pek çok rivâyet mevcuttur. İsminin, Belkâ bin Melkan, künyesinin Ebû'l-Abbâs olduğu ve soyunun Nûh aleyhisselâmın Sam isimli oğluna dayandığı rivayet edilir. Hızır adı, Kur'ân-ı Kerim'de geçmemekle birlikte müfessirler tarafından Kehf suresinde Hz. Musa ile ilgili kıssada bahsi geçen ve Allah'ın “Biz ona katımızdan bir rahmet vermiş, kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik” diye tarif ettiği kişinin Hızır olduğu söylenmiştir (Kehf, 18/65). Hz. Musa ile görüşüp yolculuk yaptığı, ölümünden sonra rûhunun insan şeklinde görünerek; gariplere yardım edip, gaiplere karıştığı rivayet olarak günümüzde hâlâ konuşulmaktadır.

Hızır, ab-ı hayattan içerek ebedi hayata kavuşmuştur. Ab-ı hayatla iman, ilim, aşk vb. kastedilmiştir. İman ölümsüzlük, küfür ise ölümdür. Divân şiirinde şairler, kavuşamadığı sevgiliyle Hızır'ın yüce kişiliği arasında ilgi kurarak onu

genellikle zulmet ve ab-1 hayat münasebetiyle anarak istiare, telmih ve tevriyelere konu ettikleri görülür.

Sana olmakla bir nefes dem-sâz
Bula mânend-i Hızır 'ömr-i dirâz (M2/6)

“Sana bir nefeslik an bile dostluk, arkadaşlık yapanlar, Hızır gibi uzun ömür bulurlar.”

Beyitte Hızır'ın ab-1 hayatı araması, içmesi, ebediyete ulaşması mazmunu vardır. Yazının kalıcı olması ile ab-1 hayat arasında ilişki kurulmuştur. Nefes, çok kısa bir zaman dilimine tekabül eder. Bir nefeslik bir zaman diliminde kaleme yoldaşlık eden kişi Hızır gibi beka bulur. Dem, soluk anlamına gelir. Demsâz ise bu soluğa eşlik eden kişi yani arkadaş, dost, sırdaş demektir. Hızır'ın uzun ömrü ile nefesin kısalığı arasında tezat yapılmıştır.

3.2.4. Mehdî

Kelime karşılığı “kendisine yol gösterilen” demek olup “kendisine Allah tarafından yol gösterilen ve bu yolda yürüyen” anlamıyla, İslâm tarihinde çeşitli şahıs ve şahsiyetler için isim, lâkap veya unvan olarak kullanılmış ayrıca, dünyanın son zamanlarında ortaya çıkacak olan bir şahsiyetin ismi ya da ünvanı olmuştur. “İnanışa göre Hz. İsa'nın kendisi veya bizzat Hz. Muhammed'in soyundan olacak olan bu kimse, dünyanın son zamanlarında iyice sapkınlığa düşmüş olan insanları İslâmî inanış ve yaşayışa davet etmek için ortaya çıkacak ve böylece onları doğru yola döndürecek, kötülük ve sapkınlıktan kurtarmış, kısa bir müddet için de olsa, İslâmî düzeni yeniden kurmuş olacaktır. Hz. Muhammed'in bazı hadislerinde mevcut olan bu mehdilik durumunun mahiyeti, İslâm âlim ve düşünürleri arasında değişik görüş ve yorumlara yol açmıştır” (Tolasa,197: 269-270).

Kıyametin kopmasına yakın ilahî kanunları yeniden tesis edecek ve bir müddet saltanat sürecektir. İsmi, soyu, doğum yeri, kimliği, hilyesi vs. hakkında birbirini tutmayan rivâyetler vardır. Birçok kişi ve şahsiyetler için makam veya ünvan olarak kullanılır. En kuvvetli inanışa göre Mehdî henüz 14. kat gökte bulunan Hz. İsa'dır. “Hz. İsa oradan Şam taraflarına inecek ve elinde bir asâ ile batıya doğru ilerleyerek, halkı hidayete ulaştıracak ve Deccâl'in şerrinden kurtaracaktır. Bu dönemde Hz. İsa İslâm hükümleriyle amel edecektir” (Pala, 1989: 328).

Doğruel (2019: 196); “sünnî kaynaklarında nakledilen mehdî rivayetlerinin kırktan fazla olduğunu” Süyûti’den aktarır. “İsnâaşeriyye Şîası’na ait kaynaklarda bunlara 200’ü aşkın rivayet eklenir. Bu rivayetlerde daha çok mehdînin on ikinci imam Muhammed b. Hasan olduğu iddia edilir. Ona Mehdî el-Muntazar da denilir”.

Sâye-bahş-ı cihân-ı emn ü emân
*Hâdî-i ‘asr u **Mehdî**-i devrân (M2/197)*

“Ey güven ve korkusuzluk evreninin desteği ve yardımcısı! Ey devrin doğru yol göstericisi ve devrin kurtarıcısı olan!”

“Mehdî, kıyamet kopmaya yakın ilahi kanunları yeniden düzenleyecek, halkı hidayete eriştirecek ve Deccal’i öldürecektir” (Pala, 1989: 328). Beyitte Memduh IV. Murad halka doğru yolu göstermek ve saltanatı boyunca halkına müreffeh bir hayat sürdüreceği düşüncesiyle Mehdi’ye benzetilmiştir. O hükümdar olduğu müddetçe korku söz konusu olmayacak, halk güven içinde mutlu bir hayat sürecektir.

3.3. Hikâye Kahramanları

3.3.1. Ferhâd

Klâsik Türk edebiyatında mesnevilere konu olan Fars kökenli *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Ferhâd ü Şîrîn* aşk hikâyelerinin ünlü erkek kahramanı. Ferhâd, mimar-mühendistir. Hüsrev adlı İran şahının sevgilisi olan Şîrîn’e sevdâlıdır. Şîrîn’in arzusu üzerine Bî-sütûn adlı dağı delmesi istenir. Klâsik Türk şiirinde Ferhâd, bir mazmun konumunda olduğundan sevgilisine kavuşma uğrunda gerçekleşmesi imkânsız görünen işleri yapmaya çalışan, lakin aşkının coşkuluğundan dolayı kavuşamadan ölen âşığın temsilcisi olmuştur. Daha çok Şîrîn ve Hüsrev ile birlikte anılır. Bazan Mecnûn ile karşılaştırılır (Pala, 1989: 167). Şark edebiyatında aşk uğruna en büyük müşkülleri yenen kahraman olarak zikrolunur. Ferhâd ile birlikte Bî-sütun dağından bahs olunması Ferhad’ın onu delmek için verdiği mücadele nedeniyledir. Bir adı da dağ delici, dağ delen anlamına gelen *Kühken*’dir Ferhâd’ın dağı delmek için kullandığı külünk, onun başından geçenlerle ilgili olarak yapılan tenâsüp ve telmih sanatlarının diğer bir unsurudur.

Ey dül reh-i ‘aşkda telefden kaçma
Nâ-dân-reviş olma gel şerefden kaçma

Ferhâd yolın tut sana lâzımsa necât
Taklîd-i tarîkat-i selefdan kaçma (R 4)

“Ey gönül, aşk yolunda telef olmaktan korkup kaçma. Gel cahil olma, şerefli olmaktan vazgeçme. Eğer sana kurtuluş lâzımsa Ferhâd'ın yolundan git. Senden önce bu manevi yola çıkanların gittiği yolu taklit etmekten kaçınma.”

Aşk yolunda yok olmak, şehitlik mertebesiyle eşdeğerdir. Yok olmak Mecnûn'un aşk yolunda yok olması gibi kişinin benliğinden ve nefsinden sıyrılıp fenafillah'a ulaşmasıdır. Hakikat bilgisine sahip olanın tutacağı yol budur. Bilgisi kıt olan, cahil insanın tutumu gösterişten ve böbürlenmekten geçer. Cahil ve ârif tipinin kıyaslandığı beyitte aşk yolunda yok olmanın şerefli tutum olacağı söylenmiştir. Ferhâd, aşk yolunda Bî-sütûn dağıcı eriten zorlu işlerin üstesinden gelen âşığı simgeler (Pala, 1998: 139). Mecnûn ve Ferhâd gibi âşıklar, kurtuluş yolunda eskiden bulunanlardır. Şair, âşıkların kendilerinden önce bu yola girmiş ve sonuca ulaşmış kişilerin örnek alınmasında imtina edilmemesi gerektiğini söylemektedir.

3.3.2. Züleyhâ (Zelîhâ)

Kelime eski harflerle yazılışı itibarıyla Züleyhâ ya da Zelîhâ şeklinde okunabilir. Yûsuf peygamber ile aralarında çeşitli olaylar geçen ve sonunda onun eşi olan kadındır. Yûsuf u Züleyhâ hikâyesinin kadın kahramanı olan Züleyhâ, Mağrib melîkesi idi. Mısır azîzi ile evlenmiş ancak Hz. Yûsuf ile evleninceye dek eline erkek eli değmemiştir. Daha evlenmeden Yûsuf'u rüyasında görüp âşık olmuştur. Yûsuf ile karşılaşınca gömleğini yırtmış, sonra da aşkına karşılık vermediği için onu zindana attırmıştır. Şiirde Yûsuf, Mısır vs. kelimelerle tenasüp içinde anılır (Pala, 1989: 334).

Edebiyatta daha çok Yûsuf kıssası etrafında gelişen rivayetler ve güzelliği ile anılır. Fakat söz konusu kıssadaki eylemleri sebebiyle zaman zaman olumsuz ve kötü bir şahsiyet olarak da ele alınmıştır. “Züleyhâ, klasik Türk şiirinde ihtişam, şaşaa, gösterişin ve soyluluğun sembolüdür. Kişiliği ile ilgili olarak en çok kullanılan imaj etek/gömlek yırtma imajıdır. Sevgilinin saçlarına el uzatan âşığın günahkâr gönlü ve dünya acuzesi Züleyhâ'ya benzetilmiştir. Züleyhâ, aynı zamanda nefsanî arzuları peşinde koşan insanı temsil eder” (Akkuş, 2000: 183-184).

Dilesem ol perend-i zibâyı
Reşk-i mergule-i Zelîhâyı (M2/64)

“Zeliha'nın kıvrımlı saçının kışkandıran o süslü atlası dilesem...”
(*Beyit merhundur. Sonraki beyit için bkz. Hz. Yûsuf*)

Zelihâ, Yûsuf u Züleyhâ mesnevisinin kadın kahramanıdır. Güzelliği dillere destan olan Mısır azizesi Zelihâ'nın saçının parlak atlasa benzetilmesi, Hz. Yûsuf'un gömleği sembolünü tamamlaması münasebetiyledir.

4. Tarihî-Efsanevî (Destânî-mitolojik) Şahsiyetler

4.1. Âsaf

Doğu edebiyatlarında vezirin eş anlamlısı olarak kullanılan bu unvan Süleyman Peygamberin meşhur veziri ve İsrafiloğulları soyundan gelen Âsaf b. Berhıyâ'dan kalmadır. “Bu kişinin ilm-i simya ve yine bu tür garip ilimlere sahip olduğu söylenir” (Pala, 1989: 45). Hz. Süleyman'ın veziri devlet adamlarının övgüsü yapılırken konu edilir. Hz. Süleyman ile Sultan Süleyman arasındaki isim benzerliği de bu kullanımda etkili olmuştur (Kılınç, 2017: 515). Övgüsü yapılan devlet adamları ile Âsaf arasında benzetme ilişkisi kurulur, onlar yaşadıkları dönemin Âsafıdır.

Zihî tâbende-nakş-ı gevher-i mühr-i Süleymânî
Ki olmuş ana mazhar tab'ı pâk-ı Âsafî (K5/1)

“Şu Süleyman'ın mührünün cevherinin pırl pırl parıldayan nakşı (vezir) Âsaf'ın temiz karakterine nail olmuştur.”

Beyitte, Hz. Süleyman'ın paha biçilmez değerdeki yüzüğünün taşına veziri Âsaf'ın temiz karakteri yansımış ve yüzük bundan dolayı daha da parlak bir hâl almıştır. Yüzük aynı zamanda ferman anlamındadır. Âsaf ise bu fermanı yürütendir. Âsâf, Hz. Süleyman'ın veziridir. İslamî kaynaklarda “Hz. Süleyman'ın, sır kâtibi, veziri ve en güvendiği kişi” olarak geçer (Tökel, 2000: 326). Klasik Türk şiirinde feraset sahibi olarak anılır ve vezirler için teşbih unsuru olur. Hz Süleyman ile birlikte anılır. Hz Süleyman, yeryüzünde hiç kimsenin sahip olamayacağı güç ve saltanata sahip olmuştur. Bu güç onun mühründen kaynaklanır. Tökel (2000: 296); “Süleyman'ın bir yüzüğü vardı. Bütün insanlar, cinler, yırtıcı hayvanlar, kuşlar ona boyun eğdi. O mührün üstünde İsm-i Azam yazılmıştır” diyerek yüzüğün kudsietini ifade eder.

Ne Âsaf burc-ı ikbâlün dirâhşân kevkeb-i sa'dı
Ne Âsaf âsmân-ı devletün hürşîd-i râhşânı (K5/2)

“O, öyle bir Asaf’tır ki, yükselme ve saadete erme burcunun parıl parıl parlayan uğurlu yıldızıdır (ve) O, öyle bir Asaf’tır ki, kudret ve üstünlük göğünün parlayan güneşidir”.

Eski astronomi ilmine göre güneş dünya etrafında dönmektedir. Bu seyirde 12 dilimden geçtiğine inanılır. Bu dilimlerin her birine bir isim verilmiştir. Burç bu dilimlere tekabül eder. Burçların zamanı nevrüzla başlar. Yıldızların, burçların, güneşe göre aldığı durum insanlar üzerinde etkilidir. “yıldızı parlamak, yıldızı barışmak” deyimleri buradan kalmadır. Övülen, şans yıldızının uğurlu etkisindedir. Bundan dolayı da yıldızı parlak, bahtı açıktır. Mevki göğündeki parlaklık güneştir. Dünyaya aydınlık, zenginlik bahşetmektedir. Beyitte vezir anlamındaki Âsaf sözcüğü ile Hz Süleyman'ın vezirine telmih yapılmış ve şans burcunun uğurlu yıldızı ve devletin göğünün parlak güneşi olan muhteşem bir vezir olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca ilm-i nücûmda burç inanışına telmih yapılmış ve. burç, ikbal, kevkeb-i sa'd, hurşid-i rahşan, âsmân arasında tenasüp ilgisi kurulmuştur.

Ne Âsaf gevher-i nâ-yâb-ı bî-enbâz ü bî-hemtâ

Ne gevher 'ilm ü hilm ü bahşiş-i bî-minnetün kânı (K5/3)

“Öyle bir Asaf’tır ki, eşsiz, benzersiz ve bulunması imkânsız bir cevherdir. İlmin, yumuşak başlılığın ve karşılık beklemeksizin yapılan bağışların ana kaynağıdır.”

Âsâf'ın efsaneleşmiş kişiliği bu beyitte de devam etmektedir. Onun ileri görüşlülüğü, isabetli, ilim sahibi olması hasebiyle memdûh Âsâf'la bağdaştırılmıştır. Memduhun eşi bulunmaz bir cevher olarak addedilmesi onun ne kadar kıymetli olduğunu göstermektedir. Cömert, yumuşak huylu ve ilim sahibi vasfıyla Hz Süleyman'ın vezirine telmihte bulunulmuştur. Hz. Süleyman'ın, Sebelilerle savaşa girmeden önce yanındakilere seslenerek teb'ası altında bulunanlardan hangisinin kendine Belkıs'ın tahtını getireceğini sorması üzerine; kitabın bilgisine sahip biri “gözü açıp kapamadan ben sana getiririm” der (Neml, 27/38-40). Bu ayette geçen “kitabın bilgisine sahip biri” ile Âsâf'ın kastedildiği söylenir (Tökel, 2000: 325). Cevher, sert bir maden, buna mukabil memduh yumuşak huylu olarak tasvir edilmiş ve bu tezat onun yumuşak huyluluğunu vurgulamıştır.

Dahi bir böyle Âsaf görmedi çarh-ı cihân-dîde

Nazar-gâh eyleyelden seş cihât ü çâr erkânı (K5/15)

“Çok şey görmüş geçirmiş (bilgi ve tecrübe sahibi) olan felek, altı yönü ve dört unsuru bakışları içine aldığından beri, daha böyle bir Asaf görmedi.”

Seş-cihat altı yön demektir ki sağ, sol, ön, arka, alt ve üstten ibarettir. Çâr-erkân, hava-ateş-su-toprak olarak bilinen dört unsurdur. Şair, bu unsurları kullanarak dünyanın var olmasına gönderme yapmıştır. Bahâyî, dünya var olduğundan beri dünyanın böyle bir vezir görmediğini söyler. Feleğin gözünden kasıt insandır. Burada mecaz-ı mürsel sanatı yapılmıştır. Dört unsura ve altı yön kültürüne telmihte bulunulmuştur.

4.2. Ehrimen

Şeytan ve dev manalarına gelen Ehrimen sözcüğü, Zerdüştlükte kötülük ve karanlık tanrısı için kullanılmaktadır. Eski Fars Mecûsîlerinin inandıkları zalimlik ve kötülük Tanrısı olan şeytandır. İnanışa göre, Hürmüz adlı hayır, nur ve gündüz ilâhıyla daima düşmanlık ettiğinden, dünyadaki bütün hayır ve şer bunlardan zuhûr edermiş. Bir gün Ehrimen yenilecek, dünya saadete erecekmiş (Onay, 1992: 139). Klasik Türk şiirinde Ehrimen, bazen Şeytan, bazen dev, bazen de ifrit veya cin anlamlarına göre, kötülük sembolü olarak kullanılır. Ehrimen bir şahıs değilse bile, ne bir hayvan ne de herhangi bir canlı türüdür. Fakat divân şairleri Ehrimen'i daha ziyade, dev anlamıyla kullanmışlardır. Şeytanların ordusunu yönettiğine inanılan Ehrimen aynı zamanda bir çirkinlik sembolüdür (Pala, 2004: 151). Ehrimen'le genellikle Hz. Süleyman'ın yüzüğünü çalan dev kastedilmiş, bu anlamda pek çok beyit kaleme alınmıştır. Fakat işin esasında "Ehrimen'le asıl kastedilen rakib'in kendisidir ve bu anlamıyla Ehrimen divân şiirinde kötülük sembolü bir varlıktır" (Tökel, 2000: 160-165).

Kadr-i Ehrimenânı pest etdün

Dahme-i mülki sen şikest etdün (M2/136)

"Kötülüklerin kuvvetini ve itibarını sen önleyip düşürdün, ülkedeki putperestlik kalıntılarını sen yıktın, darmadağın ettin."

Ehrimen, Mecûsîlikte kötülüğün, çirkinliğin, karanlığın sembolüdür. Kelime, divân şiirinde 'dev ve şeytan' manalarında kullanılmıştır. Tolasa (1979:147) beyitin manasına farklı bir pencereden bakarak yorumlar: *Aynı zamanda eski İran dini olan Zerdüştilik'te kötülük tanrısının ismidir. "Dahme" ise "mezar, toprak altında mezar şeklinde oda" manalarının yanı sıra, bizzat Zerdüşt dinine inananların mezar veya türbeleri için bir isim olarak da kullanılmaktadır. Özellikle bu mezar veya türbeler, Zerdüştilik devri İran padişah ve büyüklerinin de mezarları olmuştur. Böylece mecaz yoluyla bu beyitin, o devir İran seferleriyle ilgili bir yönü olduğu da hatıra gelmektedir. "Kelime şiirde "dev"*

manasıyla kullanıldığında genellikle Hz. Süleyman'ın yüzüğünü çalan dev kastedilmiştir” (Tökel, 2000: 164). Beyitle kötülük ve çirkinlikleri bertaraf eden yönüyle padişah övülmüştür. “Mülk, maddi varlık, toprak demektir. Mülkün mezarını kırmak, bütün mülke sahip olmak manasındadır” (Toprak, 2006: 171).

4.3. Cem (Cemşid)

İran'ın meşhur hükümdarlarından olan Cem, Pişdâdiyân sülalesinden Tahmurs'un oğlu olup Cemşid olarak da bilinir. Üç yüz veya yediyüz yıl saltanat sürdüğü, yedi iklime hükmettiği rivayet edilir. Cem aynı zamanda şarabı ve şarap meclisleriyle ilgili âdet ve merasimleri icat eden kişi olarak tanınır. Klasik Türk şiirinde bu özelliği sebebiyle zevk ve eğlence sembolü olarak ismi ve “cam”ı ile anılır. Ayrıca tahtı ve tacı ile de iktidar ve ululuk sembolü olarak işlenir. Işık saçan tâciyla, sonradan ışık anlamına gelen “şid”i alarak “Cem-şid” denilen İranlı efsânevi hükümdar, değişik düşüncelerle adı sık geçen kişilerin başında gelmektedir (Akkaya, 2018: 372). Şarabın mücidi olduğuna inanılan Cem, öncelikle bir hükümdardır. Bu yönü ile memduhu övmek ve üstünlüğünü ifade etmek için ele alınır. Bunlar dışındaki beyitlerde Cem; kadeh, meclis ve şarapla birlikte telmih unsuru olarak kullanılır. Kasidelerde amaç yine memduhun övgüsüdür. Cem ve Cemşid, bezmde memduhun dengi değildir. Gazellerde Cem'in ele alınması ile kasidelerdeki arasında yaklaşım farkı vardır. Cem'in zevk ve eğlence ile ilişkisi bu zevkin sonsuz olmadığı gerçeği ile birlikte ele alınarak geçicilik-kalıcılık tezadı vurgulanır.

Niçe Dârâ-yı Cem-haşem geldi

Niçe Keyhüsrevî-'alem geldi (M2/128)

“Cemşid”inki kadar etrafı geniş ve kalabalık nice Dârâlar ve nice tuğ sahibi keyhüsrevler geldi.”

“Cem, klasik Türk şiirinde haşmetin sembolüdür. Şarabın mucidi kabul edilmiştir. Azerbaycan'da kurduğu tahtın üstüne üzeri değerli taşlarla süslenmiş tacıyla çıktığında güneş onun tacına vurmuş ve tacın etrafını müthiş bir ışık kaplamış, ona bakanların gözleri kamaşmıştır” (Tökel, 2000: 133). Saltanatı esnasında kudreti, câm-ı cihan-nümâ adlı üzerinde yedi hat bulunan kadehi, meclisleri, tahtı ve tacıyla anılır. Memduhun asil ve haşmetli bir soydan geldiği söylenmiştir. Onun soyu Cem-Dârâ-Keyhüsrev gibi haşmetli ve ulu kişilere dayandırılmıştır. Padişahın haşmetine telmihte bulunulmuştur.

*‘Âşık neşât-ı meclis-i ‘ayş ü dem istemez
Hûn-ı dilin koyup mey-i câm-ı Cem istemez (G16/1)*

“Âşık, şarap ve yeme içme meclisinin neşesini istemez. Bu meclise gönlünün kanını koyar, Cem’in kadehinin şarabını istemez.”

Âşık, aşkın keyfiyetiyle kendinden geçmiş olduğu için şarabın neşesine ihtiyaç duymaz. Aşk şarabı çok daha yoğun ve sarhoş edicidir. Dolayısıyla keyif verme nisbeti daha yoğundur. Şair, Cem’in kadehine karşılık kendi gönlünün kanını ortaya koymakta, kendi kanını muteber tutmaktadır. Cem, klasik Türk şiirinde şarabın mucidi olarak bilinir. Bundan dolayı şarap Cem ile anılır. Pişdâdiyan sülalesinin dördüncü hükümdarı olan Cem’in devrinde "Yeryüzünün her tarafı içki içenlerin ve mûsikinin sesiyle doluyor" (Tökel, 2000: 126). Renk bakımından da benzerlik taşıyan şarap ve kan mukayesesinde âşık, aşk adına çektiği ıztırabtan keyif duyduğunu, kendinden geçtiğini söyleyerek Cem’in şarabının bu kıyaslamada hafif kalacağını belirtir.

*Tururken câm-ı mihnet-sûz-ı ‘âlem kim kabûl eyler
Ele girmiş tatalum sâgar-ı gîtî-nümâ-yı Cem (G26/2)*

“Farzedelim ki Cem’in bütün dünyayı gösteren kadehi elimize geçmiş; (ortada) hayatın sıkıntı ve acılarını yakıp yok eden kadeh dururken o kimin umrundadır?”

Cam-ı cihan-nüma, inanışa göre yedi kat feleğin sırnını taşıdığı rivayet edilen ve Cem’in zamanında yapılan efsanevi bir kadehtir. “Memleketi gösteren kadeh veya ayna anlamlarına gelen “sâgar-ı gîtî-nümâ”, “câm-ı âlem-nümâ”, “câm-ı cihan-bîn” isimleriyle de anılan bu meşhur kadehin yedi çeşit kıymetli taş ve madenden yapıldığı ve yedi iklimi gösterdiği rivayet edilir. Memleketin ve bütün dünyanın ahvalini gösteren bu kadeh sayesinde Dârâ, İskender’in bütün haline ve hilesine muttali olurdu” (Onay, 1992: 88). Şehname’de Cem’in devrinde "insanların kötülükten ve zahmetten haberleri yoktu." (Lugal, 1994: 87). Gerek şarabı icat etmesi, gerek dönemindeki debdebe, şatafattan dolayı Cem, zevk ve eğlence sembolüdür. Şair, dünyanın kahrından usandığını, Cem’in kadehindeki neşeye ermek istediğini ifade etmiştir. ‘Tatalım’ beyitte ihamlı kullanılarak hem farz edelim hem de sıkıca tatalım manalarına gelecek

şekilde kullanılmıştır. Cem'in efsanevî kadehine telmih yapılmıştır. Câm, ele girmek, tatalım saġar-ı giti-nüma-yı Cem arasında tenasüp yapılmıştır.

Tab'ı reşk-âver-i dil-i hûrşîd

Dili mahsûd-ı sâgar-ı Cemşîd (M2/199)

“Onun tabiatı, güneşin gönlüne kıskançlık verir, gönlü Cemşid'in kadehini kıskandırır.”

Cemşid, Fars mitolojisinde şarabın mucididir. Efsaneye göre Cem'in kadehi, şarap içtiği, yedi madenden ve yedi kat göġe benzetilerek yapılmış ve üzerinde de yedi hat (yazı) bulunan kadehtir (Onay, 1992: 151-152). Bu kadehten Cem bütün dünyayı seyredemiş. Pala (1989: 96); Cem'in kadehinin gönül yerine kullanıldığı da söylenir Memduhun gönlü, bütün dünyayı gösterebilen Cem'in kadehini kıskandıracak vasıflara sahiptir.

4.4. İskender

Büyük İskender. Yâfes soyundandır. Filkos'un oġludur. Asıl adı İskender-i Zülkarneyn'dir. Hem Peygamber hem padişah olmuştur. İskender-i Asgar, İskender-i Yunanî ve İskender-i Rûmî de denir. Kur'ân'da yeryüzünün doğu ve batısına hükmeden bir cihangir olarak geçen İskender, Zülkarneyn olarak da bilinmektedir. Allah tarafından bahşedilen güçle doğu ve batıya kadar ilerleyerek yaptığı demir ve bakırdan setle Yecüc ve Mecüc kavimleriyle savaştığı ifade edilmektedir (Kehf 18/83-99) Gelen düşmanı uzakta iken gösteren, hatta güneş ışınlarıyla yakan bir ayna yaptırır. Bu aynayı kendi kurduğu İskenderiye şehrine yerleştirir. Ayîne-i İskender, Câm-ı İskender, Mir'ât-ı İskender adları verilen bu ayna edebiyatta gönüldür, tasavvufta ise masivadan pak olan kalptir. İskender, edebiyatta daha çok âb-ı hayatı araması, Hızır ile olan yakınlığı, yolculukları, ordusunun çokluğu, cihangirliği ile ele alınır. İran hükümdarı Dârâ'yı yendiği için, adı çok defa Dârâ ile birlikte geçer (Pala; 1989: 260).

İskender, Dârâ ile birlikte zikredildiği yerler dışında Aristo ve sedd ile birlikte ele alınır. Memduhun tedbirleri ülkeyi düşmanlardan koruyan İskender'in seddine benzetilir. Memduh Aristo ile kıyaslanır ve ondan üstün olduğu ifade edilir. Aristo ve İskender arasındaki ilişkiye göndermede bulunulur.

Zamîr-i pâkidür âyîne-i İskenderi 'asrun
Ki salmuş ana pertev-mihr-i re'y-i zill-ı Yezdânî (K5/9)

“Çağımızın İskender aynası onun tertemiz kalbidir. Bu yüzden Allah'ın gölgesi (olan padişahın) düşünce güneşi ona ışık salmaktadır.”

“Âyîne-i İskender, Aristo'nun icat ettiği ve gelen düşmanları uzakta iken gösteren efsanevi aynadır” (Levend, 1984: 117). “İskenderiye şehri üzerine kurulan bu aynadan yüz milden ziyade çevre görünür ve Frenklerin ne yaptığı, düşman kabilelerinin harekâtı bundan rahatlıkla izlenirdi. Bu yüzden düşmanlar bu aynayı yok etmeye çalışıyorlardı. Aynayı koruyan nöbetçilerin gaflette bulunduğu bir anda onu denize attılar” (Tökel, 2000: 203). Ayna-gönül benzerliği klasik Türk edebiyatında sıkça kullanılmıştır. Gönülün saflığına vurgu yapılan bu benzerlikte memduhun gönlünün saflığı ve bunun Allah'ın bir lütfu olduğu söylenmiştir. “Burhan-ı Katı'da, Hîretü'l-Acaib adlı eserde Ayîne-i İskender'in güneşi kuvvetli bir şekilde yansıtmamasından dolayı ona mukabil olan gemileri yaktığı rivayet edilir” (Tökel, 2000: 203). Saltanatı, debdebesiyle mezkûr için benzetilen olur.

Şeh-i mesned-ârâ-yı İskenderî
Süleymân-ı bî-mûr u engüşterî (M1/46)

“O (padişah), İskender gibi mevki, makamı süsleyen bir padişaktır. Yüzüğü ve karıncası olmayan Süleyman'dır.” (Bkz. Süleyman)

İskender pek çok yönüyle kültürümüzde kullanılır. “İskender-i Zü'l-karneyn ve Makedonyalı İskender hayatları, başarıları gibi benzerliklerinden dolayı yazarlar ve şairler tarafından birbirine karıştırılmıştır. 15 yaşında tahta çıkan İskender, batıdan doğuya pek çok yere hükmetmiştir” (Pala, 1998: 212). Memdûh bu yönleriyle İskender'e benzetilmiştir. Bulunduğu mevkie kişiliği ve başarılarıyla şeref kazandırmıştır.

Ne zamân oldı taht-ı İskender
Zât-ı pâkün gibi hudîve makarr (M2/122)

“İskender'in tahtı, temiz kişiliğin gibi valiye ne zaman oturulacak yer oldu?”

Büyük İskender, Klasik Türk şiirinde hayatı efsanevi bir hüviyet kazanan büyük cihangir, dünyayı dolaşan bir hükümdar olması yönleriyle mevzu edilmiştir (Tökel, 2000: 204). Memduh, İskender ile mukayese edilmiş ve bu mukayese de güçlü olan taraf memduhtur. Onun tahtına memduh gibi birinin yakışacağı, onun dışındakilerin burayı hak edecek derecede olmadığı belirtilmiştir. Vali manasına gelen hıdiv, padişah olması dolayısıyla memduhun yönetici vasfını vurgulamıştır.

Kâr-fermâ-yı şâh-ı her kişver
Feylesôfân-ı dehre **İskender** (M2/198)

“Her memleketin padişahına iş buyuran dönemin filozoflarına İskender'sin.”

“Çok zeki akıllı, kuvvet ve kudret sahibi İskender'i Aristo yetiştirmiştir. 20 yaşında hükümdar oldu” (Onay, 1992: 220). “Aristo, şark kültüründe akıl ve tedbire timsal olarak zikrolunmuştur. İlm-i mantığı ortaya koyan Aristo'nun lakabı Melikü'l-Hükemâ'dır” (Onay, 1992: 42). Tökel'in (2000: 418); Tâberi Tarihi (C.II/184).’nden aktardığına göre “İskender alacağı kararları Aristo'ya danışır, onun öğütlerini dinler ve ona göre hareket ederdi.” Bahâyî, memduhu İskender'e benzetmiştir. Bu benzetmede İskender'in batıdan doğuya pek çok ülkeye hükmetmesi asıl sebeptir. Şair, “feylosafân-ı dehr” ifadesiyle Aristo'yu ima etmiştir. Beyitte İskender'in büyük bir fatih oluşuna telmih yapılmıştır.

4.5. Dârâ

Şehnâme’de adı geçen hükümdarlardan biri. İran’ın Pişdadiyan sülalesinden sonra gelen şah sülalesi. İran’ın Keyaniyan sülâlesinin dokuzuncu ve sonuncu hükümdarıdır. Mecazen büyük hükümdarlara da Dârâ denilir. Adaletiyle ün salmış ve bu yönüyle sözü edilmiştir İskender’le yaptığı büyük muharebede mağlûp olmuş ve kaçarken ölmüştür. Keyaniyan sülâlesi bu suretle sona ermiştir. Dârâ, büyük bir saltanat ve şaşaa malik olması, İskender’le olan efsânevi savaşları, tac ve tahtıyla dillere destan olmuş bir hükümdâr olması, hem Fars hem de Türk şiirinde adından çokça bahsedilmesine sebep olmuştur. “Dârâ, Dîvân şiirinde, bir ululuk, azâmet ve şaşaa sembolüdür. Genellikle memdûh övülürken onun üstünlüğünü ifade için kullanılmışsa da, bazen de dünya hayatının geçiciliğini ve şâirlerin istiğnâ hallerini ifadede zikredildiği olmuştur” (Tökel, 2000: 155).

Sakf-ı eflâke değerdi külehi **Dârânun**
Olsa bezminde eğer cây-gehi saff-ı ni’âl (K3/38)

“Eğer Dârâ, onun meclisinin en aşâğısı olan ayakkabılık kısmında bile bir yere sahip olabilseydi, sevincinden külâhı feleğin damına değerdî.”

“İskender ile yaptığı bir savaşın akabinde ölen Dârâ, şiirlerde ihtişam ve debdebesiyle söz konusu edilir” (Tökel, 2000: 150-151). Klasik Türk şiirinde Dârâ, memduhun kapıcısı olarak değerlendirilir. Bu benzetme memduh için çok büyük bir övgüdür. Dârâ, memdûhun meclisinde ayakkabıların konulduğu yeri dahi makam edinseydi başı göğe eğer, şeref kazanırdı. Onun kapısında böyle bir makamda olmak dünyaya sultan olmaktan daha önemli bir mevki olarak değerlendirilmiştir. Beyitte, külâhı göğe değerdî ifadesinden maksat başın göğe ermesidir. Bu ifadeyle mecaz-ı mürsel sanatı yapılmıştır.

Niçe Dârâ-yı Cem-haşem geldi

Niçe Keyhüsrevî-‘alem geldi (M2/128)

“Cemşîd’inki kadar etrafı geniş ve kalabalık nice Dârâlar ve nice tuğ sahibi keyhüsrevler geldi.”

Dârâ, şiirlerde genellikle ululuk ve ihtişam sembolüdür. Onun döneminde İran en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Oldukça geniş bir hazinenin sahibidir (Tökel, 2000: 153). Keyhüsrev, İran Keyâniyân sülalesindedir. Keykavus’un torunu, Siyavuş’un oğludur. Önceki beyitle ilişkilendirildiğinde memduhun asil ve haşmetli bir soydan geldiği söylenmiştir. Onun soyu Cem-Dârâ-Keyhüsrev gibi haşmetli ve ulu kişilere dayandırılmıştır. Beyitte padişahın haşmetine telmihte bulunulmuştur.

4.6. Keyhüsrev

İran’ın Keyaniyan sülalesinden, Keykavus’un torunu ve Siyavuş’un oğlu olup, Şehname’de adı geçen Fars hükümdarlarından. Babası Siyavuş, Efrasiyab tarafından öldürülmeden önce eşine doğacak çocuklarının adını “Büyük padişah” anlamına gelen “Keyhüsrev” koymasını, onun ileride İran tahtına oturacağını, Efrasiyab’dan intikamını alacağını söylemiştir. Keyhusrev, inanılmaz bir hızla büyümüş, yedi yaşında ceylan, on yaşında kurt avına çıkmıştır. Kavus’tan sonra tahta geçmiş, 60 yıl padişahlık yapmıştır. Tahta geçtikten sonra İran’ı tanımak amacıyla geziye çıkmış, harap yerleri âbâd etmiş, gittiği her yere tacını ve şarabını da götürmüştür. Gezdiği yerlerde insanların Efrasiyab yüzünden huzursuz olduğunu anlamış, intikam için harekete geçmiş ve Turan ile İran arasında uzun yıllar sürecek savaşlar

yeniden başlamıştır. Keyhusrev tahta geçtikten sonra İran ordusuna düzen vermiştir. Bihzad adlı atı da kendisine babasından miras kalmıştır. Keyhüsrev olağanüstü yeteneklere sahip bir kahramandır. İnsanların gönlünden ve zihninden geçenleri, düşüncelerini okuması; kendisine gâipten bilgiler verilmesi, bütün cihanı seyrettiği sihirli bir küresinin olması, amcası Feriburz'un fethedemediği cadılar ülkesini olağanüstü özellikleri sayesinde ele geçirmesi ve arkasından dedesi Keykavus'un yerine tahta geçmesi bu yeteneklerinden bazılarıdır (Zavotçu, 2013: 429-430/ Tökel, 2000: 209-215). O iktidar, saltanat, kudret ve ihtişam sembolü şahsiyetlerden biridir. Keyhusrev, divân şiirinde mecazen ulu padişahlar hakkında sıfat olarak kullanılır (Pala, 1989: 292).

Niçe Dârâ-yı Cem-haşem geldi
*Niçe **Keyhüsrevî**-‘alem geldi (M2/128)*

4.7. Rûyîn (Rûyîn-ten)

İran hükümdarlarından Güştasb'ın oğlu İsfendiyâr'ın lakabı "Rüyinten"dir. "Tunç vücutlu, çok güçlü" anlamına gelen bu sözcük, iri ve güçlü, silahlardan etkilenmeyen bir tene sahip olanlar için kullanılır. Farklı milletlerin efsanelerinde bu özelliklere sahip kişiler mevcuttur. İran efsanelerinde bu özelliğe sahip kişi İsfendiyâr'dır (Yıldırım, 2008: 589-590).

*Eger ki pençe-i **Rûyîn** ü Kahramân yerine*
Tutup da pençe-i çarh-ı berîne etsen zûr (K1/35)

"(Ey padişahlar padişahı!) Eğer sen Rûyîn ve Kahramân'ın pençesi yerine, en yüce feleğin pençesini tutup da zorlamış olsan..."

Beyit merhundur ve anlam sonraki beyitte tamamlanır. (*Feleğin kemikleri hemen biri birine girip, bir zencire benzeyen samanyolu ortasından parçalanır.*)

"Rüyinten, İsfendiyar'ın lakabıdır. Kelime tunç vücutlu anlamına da gelir. Zerdüşt'ün yaptığı bir büyü sayesinde ona ne ok ne de kılıç işlerdi. Klasik Türk edebiyatında kahramanlık, cesaret, güç sembolüdür. Rüstem ile girdiği savaşta ölmüştür" (Tökel, 2000: 182).

*Nice **Rûyîne** saff-ı ferzîn-bend*
Niçe mansûbe-i kemîn-gezend (M2/131)

"Sıra sıra piyonlar (vezirler) dizisi nice tunç gibi vücutlu için birçok tehlikeli tuzakların açmazlarıdır."

Rûyîn'in kelime anlamlarından biri de tunçtur. Babası İsfendiyar'ın emrinde yaşarken onu sevmeyen vezirlerden birisi tarafından babasına tahtında gözü olduğu iddiasıyla gammazlanmıştır. Babası da onu bir kalede hapsedmiştir (Tökel, 2000: 182). Satrançta vezir anlamındaki ferzîn ile aralarında bu münasebet kurulabilir.

4.8. Kahramân

İran hükümdarlarından Tahmurs'un oğlu olup Pişdadiyan sülalesine mensup, “Kahraman-ı Kâtil” lâkabını alan meşhur bir pehlivandır. Efsanevi maceraları İran şairlerinin dillerine destan olmuştur (Levend, 1984: 156). Yiğitlik sembolüdür. Üç yaşında iken devler kendisini alıp Kaf Dağı'na götürmüşler ve orada aslan sütüyle beslemişler. On dört yaşına girince etrafına öyle bir dehşet salmış ki devler yüzüne bakmaktan korkar olmuş. Devlerle güreşir ve onları saman çöpü gibi kaldırıp yere fırlatmış. İki parmağıyla kaldırdığı gürzünü devler iki elle kaldıramazlarmış. “Gamgam” isminde elmastan bir kılıcı varmış ki karanlıkta mehtap gibi parlarmış. Bir gün kendi kendine “Ben bu devlere benzemiyorum, nasıl olur da bunların arasında bulunurum?” diye sorup, devleri tehdit ederek onlardan gerçeği öğrenmiş. Daha sonra bir gergedanın sırtına binerek memleketine geri dönmüş ve orada savaşta binlerce kişiyi kılıçtan geçirmiştir. Namı Acem ve Osmanlı şairlerine sermaye kalmıştır (Onay, 1992: 234). Başka bir rivayete göre ise ergenlik çağına gelince suda aksini görüp devlere benzemediğini anlayıp, bindiği gergedan sırtında insanların olduğu yere gelmiş. Orada birçok kişiyi öldürmüştü. Rüstem'e yenilmiş “Kâtil” lakâbıyla anılmış (Pala, 1989: 277). Klasik Türk şiirinde katil yönü ve pehlivanlığı ile söz konusu edilir. Sevgilinin gözleri, âşığın sevgiliyle olan mücadelesinden, tesiri ve öldürücülüğünden dolayı “Kahraman” olarak nitelendirilmiştir. (Tökel, 2000: 208).

*Eger ki pençe-i Rûyîn ü Kahramân yerine
Tutup da pençe-i çarh-ı berîne etsen zûr (K1/35)*

“(Ey padişahlar padişahı!) Eğer sen Rûyîn ve Kahramân'ın pençesi yerine, en yüce feleğin pençesini tutup da zorlamış olsan...” (Bkz. Rûyîn). Esatirî şahsiyetlerden biri olan “Kahramân”, klasik Türk şiirinde yiğitlik sembolü olarak ele alınır.

4.9. Nemrûd

Hız. İbrahim döneminde tevhid inancı karşısındaki siyasal otoriteyi simgeleyen, Bâbil ülkesinin kurucusu sayılan ve Bâbil Kulesi'ni yaptıran efsanevî kral. Semavî dinlerin kutsal metinlerinde ve Kur'ân'da -ismi zikredilmeden-menkıbesi anlatılan zulmüyle meşhur hükümdar. İran kralı Dahhâk olduğu da iddia edilir (İlbak, 2010: 171). Putları kırdığı için veziri Azer'in oğlu Hz. İbrahim'i mancınıkla yakalayıp ateşe attırmıştır. Hz. İbrahim'i ateşe attıktan sonra ateşin gülbahçesine dönmesi mucizesine rağmen iman etmemiştir. Tanrı Nemrûd'u cezalandırmak için ona bir sivrisinek musallat eder. Burnundan giren sinek beyninde büyümeğe ve dayanılmaz ağrılar vermeğe başlar. Nemrûd bu baş ağrısından kurtulmak için etrafı pamuk ile çevrili bir tokmak ile başını yavaş yavaş tokmaklatırmış. Bir gün tokmakçı pamuğun içine gürz koyup başına vurmuş ve kafası parçalanarak ölmüştür. Edebiyatta sineğe mağlub olması çeşitli şekillerde anlatılır. Daha çok Hz. İbrahim kıssasının tenasüpleriyle anılır. Ateş-gül bahçesi mucizesine telmih yoluyla sıklıkla başvurulur. Sevgilinin yanağı, yüzü, aşkı, aşığa çektirdiği acılar için söz konusu edilir. Rakibin verdiği rahatsızlık Halil-Nemrûd ilgisi ile hatırlanır. Nemrûd diğer zalimlerle birlikte zulmün sembolü olarak şiirde yer alır (Akkuş, 2000: 142). Pala (2006: 555) Nemrûd hakkında şu yorumu yapar: “*Nemrûd, inançsızlığı ve Hz. İbrâhîm'le mücadelesi dolayısıyla Divan şairleri tarafından telmihlere ve mecazlara konu edilen isimler arasında yer almıştır. Hz. İbrâhîm'in Allah'a bağlılığı, Nemrûd'a karşı gelmesi, başkasından yardım istememesi, ateşe atılmaya razı olması yanında inancı uğruna seve seve çektikleri âşıkla mâşuk arasındaki ilişkinin derecesini gösteren bir ölçü olarak kabul edilmiştir. Nemrûd'un Hz. İbrâhîm'i öldürmek için yaktığı ateş ve bu ateşten çıkan duman üzerinde duran şairler ateşi sevgilinin al yanağına ve yanak üzerindeki duman renkli ayva tüylerini o ateşin dumanına benzetmişlerdir.*”

*Sâgarı 'aks-i ruh-ı sâkî ki pür- envâr eder
Âteş-i **Nemrûd**'a feyz-i hâlet-i gül-zâr eder (G5/1)*

“Sakînin yanağından (gelen ışık ve renk) yansımaları kadehi nurla doldurmakta, (sanki). Nemrud'un ateşini gül bahçesine döndürmektedir.”

Sakî, mecliste içki dağıtandır. Şarap, sakînin yanağına renk vermiş ve bu renk, kadehi aydınlatmıştır. Bu şarap, Nemrud'un Hz. İbrahim'i ateşe attığında gül bahçesine dönüşen ateş ile bağdaştırılmıştır. Nemrud, Babil kralıdır. Hz. İbrahim, putlara tapılmamasını, onların işe yaramadığını söyleyince Nemrud tarafından ateşe atılır. Fakat Allah'ın lütfuyla İbrahim ateşte yanmaz: “(onu ateşe attıklarında: Ey ateş!) İbrahim'e karşı serin ve

selametli ol!’ dedik. Böylece ona bir tuzak kurmak istediler; fakat kendilerini daha çok hüsrana uğrayanlar kıldık. Onu ve (kardeşinin oğlu) Lût’u, içinde âlemler için (maddi-manevi) bereketler kıldığımız yere (Sam’a ulaştırıp) kurtardık” (Enbiya, 21: 69-71). Rivayetlere göre ateşe atılan İbrahim, bir gül bahçesine düşer (Altıparmak, 1984:165). Divân’da Hz. İbrahim’in ateşe atılması ve ateşin gülbahçesine çevrilmesi mucizesine telmih yapılmıştır. Şarabın, rengini sakînin yanaklarından aldığı söylenerek de hüsn-i ta’lil yapılmıştır.

4.10. Rüstem:

Zâl’in oğlu diye bilinen ve pehlivanlığıyla kaba gücün sembolü olan ve efsanevi simurg kuşunu beslediğine inanılan İran’ın ünlü kahramanı. Sâm’ın torunu, Sührab ve Feramurz’un babası, Bijen’in dedesidir. Yayı ile sevgilinin kaşına müşebbeh olan İran’ın milli kahramanı Zaloğlu Rüstem, Keykubad zamanında Keyhusrev’in ölümüne kadar cihan pehlivanı yani Emirü’l Ümera’dır. İran mitolojisine bir kahraman olarak girmiştir. Genellikle babası Zâl ve dedesi Sam ile birlikte zikredilir (Tökel, 2000: 247). "Rüstem-i Dâstân", "Rüstem-i Zâl", "Pür-ı Zâl-i Zer", "Pür-ı Destân", "Tehemten" gibi sıfatlar hep onundur. Klâsik Türk şiirinde kahramanlık, acı kuvvet ve yenilmezlik sembolü olarak özellikle kasidelerde geçer. Klâsik şiirde atı ve hilesi ile anılır. Dâstân hile demektir. Bu nedenle, Rüstem’in adı zülf, kaş, göz, gamze gibi öldürücü ve hilekâr özelliklerle birlikte çok kullanılır. Tasavvufta salikin iradesi olarak kullanılır.

*Rüstem-i destân gibi herdem bu çarh-ı beççe-h`âr
Hün-ı dâmen-gîr-i sad Sührâbdan hâlî degül (G23/3)*

“Hilekâr Rüstem gibi daima çocuk öldüren bu felek, eteğe yapışmış yüzlerce Sührab ile doludur.”

Rüstem, Şehname’de övgüyle bahsedilen kahramanlık ve yenilmezlik sembolüdür. Rüstem-i Dâstân olarak da bilinir. ‘Dâstân’ hile manasındadır ki rakiplerini hile ile alt etmesi bu şekilde anılmasının sebeplerindendir. Sührab, Rüstem’in oğludur. Rüstem bir savaşta, Sührab’ın kendi oğlu olduğunu bilmeden onu öldürür (Tökel, 2000: 264-266). Şair, bu olaya telmihte bulunarak, feleği hilekâr ve kendi oğlunu öldüren Rüstem’e benzetmiştir. Feleğin zulmüne uğrayanların onun eteğine yapışarak şikâyetçi olacağını

söylemiştir. Sührab'ın kelime karşılığı 'kırmızı su' diğer bir ifadeyle "kan"dır. Felekten şikâyetçi olanlar da feleğin kanlı eteğine yapışmıştır.

4.11. Sührâb

Rüstem'in bir Türk kızından olan, bilmeden kendi eliyle öldürdüğü yiğit, fakat talihsiz oğludur. Babasını tanımadan annesinin himayesinde büyümüştür. Babasıyla bir savaşta karşı karşıya gelmişler ve birbirlerini tanımadan döğüşmüşler, Sührâb üstün geleceğe benziyormuş, fakat Rüstem onu tecrübesine dayanarak, mağlup etmiş, hançeriyle göğsünü yarmış, ancak Sührâb tam can vereceği anda baba-oğul olduklarını anlamışlarsa da kavuşmak mümkün olmamış ve Sührâb ölmüştür (Tökel, 2000: 264-265).

*Rüstem-i destân gibi herdem bu çarh-ı beççe-h`âr
Hûn-ı dâmen-gîr-i sad **Sührâb**dan hâlî degül (G23/3)*

"Hilekâr Rüstem gibi daima çocuk öldüren bu felek, eteğe yapışmış yüzlerce Sührab ile doludur."

Beyitte feleğin zulm edici yönüne vurgu yapılmış ve *hâlî degül* ibaresiyle aslında feleğin zalimliğinin çok olduğu anlatılmak istenmiştir.

4.12. Sultan Murâd (IV. Murâd)

On yedinci Osmanlı padişahı (1623-1640), şair. I. Ahmed ile Mahpeyker (Kösem) Sultan'ın oğludur. Amcası Sultan II. Mustafa'nın akli dengesinin yerinde olmaması sebebiyle, Sadrazam Kemankeş Ali ve Şeyhülislâm Yahya'nın yardımıyla 11 yaşında iken tahta çıkarılmış ve 17 yıl boyunca padişahlık tahtında oturmuştur. Tütünü ve alkollü içkiyi yasakladı, kahvehaneleri, meyhaneleri, kapattı, kurallara karşı gelenleri idam ettirdi. IV. Murad Osmanlı padişahlarının en güçlüleri arasında yerini alırken aynı zamanda cesur, atılgan, korkusuz bir padişah olarak tanınmıştır. Halkın sorunlarını iyi takip eden, yanında bulunan sadrazamların hatalarında onlara büyük cezalar veren, ilk yıllarında annesinin etkisinde kalsa da daha sonraki yıllarda kadın egemenliğini ortadan kaldıran IV. Murad, içkiyi yasaklamasına rağmen kendisi aşırı içki tükettiği için hayatını kaybetti. 1640 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.

IV. Murad, Osmanlı padişahları arasında farklı karakterde bir şahsiyettir. İrade ve hâfızası kuvvetli, gözü hiçbir şeyden yılmayan bu hükümdar vesâyet altında yaşadığı yıllarda devlet işleriyle ilgilenmiş, tebdil gezerek her şeyi yakından görüp anlamaya çalışmış, bu sayede memleketin iç ve dış durumunu

düzeltebilmiştir. Askerin başında savaşa katılan Osmanlı padişahları arasında yer alan IV. Murad kaynaklarda uzun boylu, geniş omuzlu, heybetli bir kişi olarak tanımlanır. IV. Murad dönemi âlim, şair, tarihçi, hattat ve müsiķişinas gibi muhtelif sahalarda yetişmiş fikir adamları bakımından Osmanlı Devleti'nin en dikkate değer bir devresi olmuştur. Evliya Çelebi, Kâtib Çelebi, Nefî, Şeyhülislâm Yahyâ, Veysî, Koçi Bey, Azmîzâde Hâletî gibi isimler edebiyat sahasında dönemin önde gelen şahsiyetlerinden sadece birkaçıdır. Arapça ve Farsça bilen IV. Murad yüksek bir edebî kabiliyeti olmamakla birlikte “Murâdî” mahlasıyla şiirler yazmış, müsiķiyle ilgisi besteler yapacak düzeye ulaşmıştır. Kimden öğrendiği bilinmemekle beraber özellikle ta'lik hattını güzel yazmıştır (Yılmaz, 2020: 31/177-183).

*Hudâygân-ı cihân **Hân Murâd** kim 'adli
Serây-ı köhne-i dünyâ-yı eyledi ma'mûr (K1/24)*

“Cihanın en büyük padişahı olan Murad Han, yıkık dökük harap bir saraya benzeyen bu dünyayı, adaletiyle onarıp güzelleştirdi.”

Beytin köhne ve mamur tezdâdı üzerine kurgulandığını görüyoruz. Sultan Murad cihanın hükümdarı olarak övülmüştür. Cihan kelimesi sözlükte “âlem”le de karşılık bulur. Âlem, dünya kelimesine göre daha kapsamlı bir sözcüktür. Beyitte şaire göre, memduh, tüm âlemin hükümdarı olarak görülmektedir. Köhne, eski, yıkık dökük bir saraya benzetilen. dünyâ. Sultan IV. Murad'ın adaleti sayesinde onarılmış, hayat bulmuş ve güzelleşmiştir.

*Hudâygân-ı cihân **Hân Murâd** kim 'adli
Serây-ı köhne-i dünyâ-yı eyledi ta'mîr (K2/18)*

“Bütün padişahların en büyüğü olan Murad Han, köhnemiş dünya sarayını adaletiyle tamir etti.”

Bir önceki beytin benzer içeriğini burda da görüyoruz. Sadece beytin son kelimesi değişmiştir: “ma'mûr” yerine “ta'mîr” kelimesini kullanmıştır. Sultan IV Murad'ın hükmü, eski bir saraya benzetilen dünyayı şen bayındır hale getirecek kadar etkilidir. Onun adaleti eski dünyaya tazelik verdi, onu süsleyerek tamir etti. Beyitlerde, dünya köhne bir saraya teşbih edilmiştir.

*Hazret-i şâh-ı felek-mertebe **Sultân Murâd**
Ki odur şimdi şeref-bahş-ı serîr-i iclâl (K3/25)*

“Şimdi ululuk tahtına şeref veren felek kadar yüksek rütbeli padişah Sultan Murad hazretleridir.”

Beyitte Padişahın mertebesi vurgulanmış ve övülmüştür. Yüceliğin derecesi felek kelimesi kullanılarak artırılmıştır. Yücelik tahtını, padişahın azameti artırır.

*Biri **Sultân Murâd** ol ki sezâdur ki eğer
Ki vücûdıyla mübâhât ederler eslâfi (T1/9)*

“Sultan Murad’dan önce gelenler eğer onun varlığıyla övünseler yerinde olur.”

Şair, Sultan Murad’ın soyunu övdüğü bu beyitte Sultan Murad’a bakarak onun soyunun ne kadar asil ve haşmetli olduğunu vurgulamıştır.

4.13. Vezîr-i A’zam Silâhdâr Mustafâ Paşa

Silâhdâr Mustafa Paşa (d.1609?-ö. 1642), vezirlik, kaptan-ı deryalık ve valilik yapmış Boşnak asıllı Osmanlı devlet adamıdır. Babası Hacı Sinan Ağa’nın Venedik ile ticâret yapması nedeniyle “Bazirgânzâde (Tüccarzade)” lakabıyla tanınır. Küçük yaşta saraya giren Mustafa Paşa, IV. Murad’ın sevgisini kazanarak silâhdârlık makamına kadar yükselmiştir. Bundan dolayı "Silâhdâr" lakabıyla anılmıştır. 1635 yılındaki Revan Seferi'ne katılan Mustafa Paşa, padişah tarafından ikinci vezirliğe yükseltildi. Bu dönemde kendisine Şam beylerbeyliği verildi. 1638 yılında Bağdat Seferi'ne katılmış ve seferde gösterdiği başarılar nedeniyle, Kaptan-ı derya görevine getirilmiştir. IV. Murad hayatından ümidini kesince Osmanlı tahtını nedîmi Silâhdâr Mustafa Paşa'ya bırakmak istemiş, fakat Kösem Sultan'ın koruması sayesinde şehzade İbrahim boğulamamıştır. IV. Murad'ın ölümü sonrasında Budin beylerbeyi olan Mustafa Paşa, buraya gidmeden Rumeli beylerbeyliği görevine atanmıştır. 1641 yılı başlarında Temeşvar valisi olarak görülen Mustafa Paşa, 1642 yılı Nisan ayında bu görevdeyken Sultan İbrahim'in fermanı üzerine Temeşvar kalesinde idam edilerek öldürülmüştür (tr.wikipedia.org).

*Vezîr-i pâk-gevher **Mustafâ Pâşâ**-yı dâniş-ver
Hidv ehl-perver nâzım-ı mülk-i Süleymânî (K 5/5)*

“Temiz yaratılışlı bir vezir olan âlim Mustafa Paşa, işinin ehli olan kimselerin değerini, kıymetini bilen büyük bir devlet adamı ve Hz. Süleyman’a benzeyen bir padişahın devletinin düzenleyicisidir.”

Bahâyî Divânî'nda yer alan beşinci kaside Sultan IV. Murâd'ın veziri Silâhdâr Mustafâ Paşa vassındadır. Bahâyî, çok değer verdiği Mustafa Paşa'yı sitayişle över. Yukarıda Paşa'nın adının geçtiği beyitte geçen "*Mülk-i Süleymanî*" ifadesinin iki manası vardır: Birinci anlam; Kanûnî'nin devri, ikinci anlam ise Hz. Süleyman'ın ülkesidir. Her iki manada da haşmet ve vukûfiyet en üst düzeydedir. Padişahın temiz bir cevhere benzetilmesi onun değerli olmasındandır. Hıdîv, Mısır'ın imtiyazlı valisi demektir. Toprak (2006: 73)'a göre; "sanatkârları korumak valilerin vasfınlarından olduğu için memduh, imtiyazlı Mısır valisine teşbih edilmiş"tir.

4.14. Nizâmü'l-mülk

Selçuklu hükümdarı Alparslan ve oğlu Melikşah'ın veziridir. H. 408 yılında Horasan, Tus'ta doğmuş olan Nizâmü'l-mülk "Bazak" lakabıyla bilinir ve Selçukluların en ünlü bakanlarından biridir. Onun sayesinde Melikşah dönemi devletin en parlak dönemini geçirmiştir. Akıllı, adaletli ve kıymetli bir devlet adamı olarak, Selçuklu devletinin büyük başarılar elde etmesinde söz sahibi oldu. "Nizâmiyye okulları" adıyla bilinen okulları kurdu. Vergi sistemini düzenledi. Yaptığı düzenleme ve icraatlar diğer devletler tarafından uygulandı. Nahavand'da Hasan Sabbah'ın bir adamı tarafından gerçekleştirilen suikastle öldürüldü (Aydoğdu, 218: 192-193).

Nizâmü'l-mülk-i sâni kim olurdu gelse devrinde

Nizâmü'l-mülk-i evvel dergeh-i râ'yinde der-bânü (K5/6)

"Sen ikici Nizâmü'l-mülksün. Birinci Nizâmü'l-mülk senin devrinde gelseydi, ancak senin düşünce ve tedbirinin eşliğinde kapıcı olurdu."

Beyit Silahdâr Mustafa Paşa vassındadır. Nizâmü'l-mülk, İran Selçuklularından Alpaslan ve Melikşah'ın veziridir. Onun akıllı ve adaleti sayesinde Melikşah'ın saltanat zamanı, Selçukluların en parlak dönemidir (Onay, 1992: 321). Bu vassından dolayı vezirler için bir benzetme unsuru olmuştur. Bahâyî Silahdâr Mustafa Paşa'yı ikinci bir Nizâmü'l-mülk olarak tahayyül etmektedir. Zira Nizâmü'l-mülk, onun devrinde olsaydı memduhun ancak eşliğinde kapıcı konumunda olabilirdi diyerek mübalağa yapmaktadır.

4.15. Vezîr-i A'zam Mehmed Paşa (Tabanıyassı)

Osmanlı sadrazamı. Tabanıyassı Mehmed Paşa Arnavut kökenli olup muhtemelen Taşlıca'dan devşirilmiştir. IV. Murad saltanatında 1632-1637

tarihleri arasında dört yıl sekiz buçuk ay sadrazamlık yapmış bir Osmanlı devlet adamıdır. Küçük yaşta girdiği sarayda Dârüssâade Ağası Hacı Mustafa Ağa'ya intisap etti; onun himayesinde müteferrikalık, kapıcılar kethüdâlığı görevlerinde bulundu ve mirâhurluğa kadar yükseldi. Topal Receb Paşa'nın yerine 1632'de vezîriâzamlığa getirildi. IV. Murad'ın idareyi bizzat eline aldığı yıllara rastlayan sadrazamlığı zamanında idarî ve askerî kademelerdeki düzeni sağlamış ve padişaha sadakatle hizmet etmiştir. Başta Kapıkulu ocakları olmak üzere etkili bir mücadeleye girişti. Özellikle asayiş konusunda bizzat devreye girerek tebdil-i ikıyafetle İstanbul sokaklarını dolaştı ve âsi kapıkulu sipahilerinin bertaraf edilmesi için uğraştı. Revan'ı geri alamadığı gerekçesi ve o sırada sadâret kaymakamı olan Bayram Paşa'nın entrikalarıyla 1046'da sadrazamlıktan azledildi. Mehmed Paşa önce Yedikule'de hapsedildi ve 1049'da idam edildi. IV. Murad dönemi ıslahatlarında önemli katkıları olan Mehmed Paşa muhtemelen ayaklarının büyüklüğünden dolayı çağdaş kaynaklarda "Tabanıbüyük" veya "Tabanıyassı" lakabıyla anılır. Aynı kaynaklarda genellikle akıllı, cömert, tedbirli, ancak içten pazarlıklı, bilgisiz ve yeteneksiz, ümmiliği sebebiyle de devlet sırlarını saklayamayan başarısız bir devlet adamı olarak nitelenir (Özcan, 2019: II/229-230).

Berâ-yı Kitâbe-i Çetr-i Şâhî Ki Vezîr-i A'zam Mehmed Pâşâ Der-Haleb Sohte-Bûd (K4: Başlık)

"Sadrazam Mehmed Paşâ'nın Halep'te kurdumuş olduğu otağ üzerine (övgü)."

Divân'da yer alan IV numaralı kaside başvezir Mehmed Paşâ'nın Halep'te Sultan IV. Murad için kurdumuş olduğu çadırın övgüsü vasfındadır. Bu sebeple başlıkta da Mehmet Paşa'nın adı geçtiği için şahsiyet olarak alınmıştır.

4.16. Vâlide Sultân-ı Murâd-ı Râbî' (Mahpeyker Kösem Sultan)

IV. Murad ve Sultan İbrâhim'in annesi, vâlide Mahpeyker Kösem Sultan. Padişah I. Ahmed'in nikâhlı eşi. Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en güçlü ve etkili kadınlarından biri, aynı zamanda sonradan "Kadınlar Saltanatı" olarak adlandırılan dönemin merkezi bir figürü oldu. Naip olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu yaklaşık 20 yıl boyunca etkin bir şekilde yönetti. Osmanlı tarihinde iki oğlunu tahta çıkarıp akabinde de torununun saltanatını gören tek Osmanlı sultanıdır. Ayrıca Osmanlı tarihinde katledilen tek valide sultan (Vâlide-i Maktûle) olma niteliğini taşımaktadır. Osmanlı haremde kadın hâkimiyetinin sembolü haline geldiği ve Haseki Hürrem Sultan'la başlayan, popüler kültürde ve tarihî edebiyatta "Kadınlar Saltanatı" olarak adlandırılan

dönemi zirveye ulaştırdığı kabul edilmektedir. Kösem Sultan 1623 yılında Osmanlı devlet geleneğinde daha evvel hiç yaşanmamış bir şekilde saltanat naibi olarak devleti yönetmeye çalışmış, büyük ölçüde de başarılı olmuştur. Siyaset ve yönetim tarihleri içerisinde kadından söz edilirken akla gelen en büyük isimlerden biri olmayı başarmıştır (İlgürel: 2002: 26/273-375).

Hazret-i vâlide sultân-ı melek-haşmet kim
Hâric-i hadd-i tenâhîdür anun insâfi (T1/1)

“Valide hazretleri, melek görünüşlü sultanın merhameti, tükenme sınırının dışındadır.”

IV. Murad'ın annesi Mahpeyker Kösem Sultan'a atfedilmiş, onun adına yaptırılan bir çeşmenin övüldüğü manzumenin ilk beyitinde IV. Murad'ın annesi “melek görünüşlü” olarak vasıflandırılarak onun merhametinin sonsuzluğu övülmüştür.

4.17. Bû Saîd (Ebû Sa'id Mehmed Efendi)

Şeyhülislam Hocasade Esad Efendi'nin oğlu olarak 1593 yılında doğdu. Medrese eğitimini tamamladıktan sonra şeyhülislâm olan amcası Hocasade Mehmed Efendi'den mülâzemet aldı. Müderris olarak başladığı meslek hayatını kadı olarak devam ettirdi. Şam, Bursa, Galata, İstanbul kadılıklarında bulundu. Ardından Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevlerine getirildi. Şeyhülislâm Zekeriyazâde Yahya Efendi'nin vefatı üzerine 1644 yılında şeyhülislâm oldu. İki yıl sonra 16 Ocak 1646'da azledildi. 3 Eylül 1651'de ikinci kez şeyhülislâm oldu ancak bir süre sonra 16 Ağustos 1652'te İstanbul kadısı Es'ad Efendi'yi huzurunda tartaklaması üzerine ulemanın tepkisiyle görevinden alındı. İki yıl sonra 2 Ocak 1654'te üçüncü kez şeyhülislâmlığa getirildi. Sadrazam seçiminde aktif rol oynayarak İpşir Mustafa Paşa'nın göreve gelmesini sağladı. Asiler sadrazama karşı çıkarak şeyhülislâm Ebû Sa'id Mehmed Efendi'nin idamını istediler. Asiler konağını basarak yağmaladılar. Padişah nakibüleşrafın karşı çıkması üzerine idam etmeyip azletti. 1662 yılında öldü ve aile mezarlığına defnedildi (İpşirli, 1994: 10/281).

Sehâb-ı nevbahâra var ise imdâd-ı feyz etmez
Cenâb-ı Bû-sa'idün raşh-ı tab'-ı dâniş-endûzı (G41/6)

“Ebû Sa’îd hazretlerinin bilgi kazanmış tabiatının sızıntısı bile ilkbahar bulutunun feyziyle yarışamaz.”

Beyitte, Ebû Sa’îd’in bilgisinin genişliği ile yağmurun bereketi arasında paralellik kurulmuştur. Bû Sa’îd ismi, "Bahâyî'nin amcasının oğlu olan ve defalarca şeyhülislâmlık makamına gelmiş, devrin âlimlerinden Ebû Sa’îd Mehmed Efendi'dir." Tolasa (1979: 31), Bû Sa’îd ile ilgili olarak; “İslâm tarihinde Bû Sa’îd olarak Bahâyî Efendi'nin Divân'ında geçebilecek isim ancak, tanınmış İranlı sûfî Ebû Sa’îd Fazlullah b. Ebu'l-hayr (967-1049) olabilir. Fakat Divân'da “Bû Sa’îd” ismiyle geçen şahsiyetin, sözünü ettiğimiz bu sûfî olmadığı, ona isim benzerliği dolayısıyla sadece telmihte bulunduğu kanaatindeyiz. Burada esas kastedilen şahsiyet, herhalde bizzat şairimizin amcaoğlu olan ve defalarca şeyhülislâmlık makamına gelmiş bulunan devrin âlimlerinden Ebû Sa’îd Mehmet Efendi olacaktır” diyerek bir ihtimalden bahseder.

Beyitte tabiat, insan kudretinden daha üstün tutulmuştur. Hüküm ve bereket vermeyi sultanlık makamında oturan kişi üzerine aldığı için daha alt makamdaki kişilere şair, bu lütfu lâyık görmüyor.

5. Mutasavvıf Kişilikler

5.1. İbrahim Edhem

Tanınmış evliyâdan ve ilk mutasavvıflardandır Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya gelen İbrahim b. Edhem, zühd yoluna girene kadar Horasan'da yaşamıştır. Varlıklı bir aileye mensup iken tacını tahtını bırakıp bir mağarada inzivaya çekilmiş ve genç yaşta sahip bulunduğu bütün dünya nimetlerinden vazgeçip zühd yolunu seçmiştir. Geçimini çalışarak sağlayan, şeriata bağlı bir sufidir. Klasik Türk edebiyatında; aşk şarabı içmesi, zenginliği, malı mülkü bırakıp fakirliği seçmesi, şahılgı bırakıp on iki yıl yalnızlığa çekilmesi gibi özellikleri vurgulanmıştır. Müridlere, örnek almaları gereken bir kişi olarak sunulmuştur (İspir, 2017: 39).

Sensin ol edhem-i keşide-licâm

K'ola sahrâ-yı gayb ana bir kâm (M2/11)

“Sen o gemi çekilmiş yağız atсын ki, uçsuz, bucaksız bilinmezlikler sahrası onun için bir adımlık mesafedir.”

“Gayb kelimesi daha çok duyularla bilinebilen bir âlemin karşısında, duyularla bilinemeyen diğer bir âlem (âlem-i gayb) için kullanılır” (Tolasa, 1979: 123).

Gayb, Allah'ın ilmidir. Nuh suresinin 26. ayetinde de gaybın sadece Allah tarafından bilineceği söylenmiştir: “(Bütün) gaybı hakkıyla bilen (O') dur; hem gaybına hiç kimseyi muttali' kılmaz”. “Bu bilinmezlik sahrasında, ağzına gem vurulan kara yağız at, şairin kalemidir. Atın rengi, mürekkebin siyah olduğuna işarettir. 'Kara yağız'ın yiğit manası ve kalemin de hızlı hareket etmesi nedeniyle, at ve mürekkep paralelliği kurulmuştur” (Toprak, 2006: 128). Beyitte İbrahim Edhem'e gönderme yapılmıştır. Sultanlığı bırakıp dervişliği seçmesi, tacı ve tahtı terk edişi yönleriyle anılır. “Rivayetlere göre İbrahim Edhem, sahrada bir ceylanı kovalarken eli ve ayağı bağlı bir adamı karganın beslediğini görmüş. İbrahim Edhem bu olaydaki hikmeti kavrayarak taç ve tahttan geçmiş, bir süre mağaralarda kalmıştır.” (Tökel, 2000: 407-408).

Vâkıf-ı hâl-i sırr-ı mübhemsin
Sâlik-i râh-ı İbn-i Edhemsin (M2/21)

“Örtülü sırların haline vakıf olmuş, İbrahim oğlunun yolunun dervişisin.”

İbn-i İbrahim, İbrahim bin Edhem'dir. Dervişliği sultanlığa tercih etmesi, taç ve hırkasını bu yolda terk etmesiyle şöhret bulmuştur. Müphem sırlar, herkese lütfedilmeyen, hal ehline bahsedilen sırlardır. Rivayetlere göre İbrahim Edhem bir gün av peşinde koşarken "Bunun için mi dünyaya geldin?" sözü bir müphem sır olarak kulağına çalınır (Onay, 1992: 137). Bunun üzerine bir süre dağlarda riyazete çekilir. Kendini ibadete verir. Kalbine doğan bu cezbe, Allah'tan kula bir lütüftür. Bu da hâl olarak vasıflandırılır.

5.2. Nu'mân (İmam Ebu Hanife, İmamazam)

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ehl-i sünnet imamlarının dört büyük müçtehidinden ilkidir. “Dört büyük mezhepten biri olan Hanefi mezhebinin kurucusudur” (Pala, 1989: 255). Adı Nu'mân, babasının adı Sâbit'tir. Hicretin sekizinci yılında Kûfe'de doğdu ve H. 150 tarihinde Bağdâd'ta vefat etti. Dinî bilgilerini, hocası Hammâd bin Ebî Süleymân'dan öğrendi. Kaynakların bildirdiğine göre İmâm A'zam Ebû Hanîfe dörtbin kişiden ilim öğrendi. Bilgisi, zekâsı, zühd ve takvâsı ileri derecededir. Ka'be ziyareti ve hac konusu hakkındaki görüşü nedeniyle adından söz edilir.

Ey fazıl-ı Nu'mân-reviş zühd-nisâb
Şeyhü'l- ulemâ hâce-i bercis-cenâb
Tevcih-i müsâhib eyledükçe gayra
Ben kayilüm bana eyle tevcih-i hitâb (R 21)

“Ey Nu'mân tarzının faziletlisi, zühd sahibi, âlimlerin şeyhi, Müşteri yıldızı katındaki hoca! Yabancılara sohbetini yönelttikçe bana da muhatap gözüyle bak, ben buna razıyım.”

Nu'mân, İmâm-ı A'zâm'ın ismidir. Şair, İmâm-ı A'zâm ı pek çok yönden övmekte ve onun faziletinden nasiplenmek istediğini söylemektedir. Müşteri yıldızının katında değerlendirmesi onun yüceliğine işarettir. Onun sohbetine müdahil olmak istediğini belirtmiştir. Şairin Şeyhülişlâmlık rütbesi de bu noktada önem taşımaktadır.

5.3. Hallâc-ı Mansûr

Klâsik Türk şiir ve nesrinde sık sık bahsi geçen ve tasavvufun gelişmesine önemli katkıları olan ünlü bir mutasavvıftır. Adı Hüseyin olduğu hâlde İran'da ve Osmanlılar'da Mansûr ve Hallâc-ı Mansûr şeklinde anılmıştır. İran'ın Tûr kasabasında doğmuştur. Babasının mesleğinden dolayı “Hallâc” olarak tanınmış, Basra'ya yerleşmiş ve orada evlenmiştir. “Tasavvuf yoluna genç yaşta giren Mansur, zühd ve itikâf ile kısa sürede ilerleme kaydetmiştir. Hind ve Türk memleketlerini gezerek İslam'ı yaymaya çalışır” (Pala, 1989: 204). Vaazlarıyla halkın ve aydınların teveccühüne mazhar olmuş ondan etkilenerek Müslüman olanlara Mansûrî denmiştir.

Bağdat'ta açıkça Hak yolunda canını fedâ etmek istediğini, kanının dökülmesinin halk için helâl olduğunu ilân etmiş ve bu sözleri halk ve ulemâ arasında huzursuzluk meydana getirmiştir. Bâzıları onun sihribaz, şarlatan veya deli olduğunu ileri sürerken bazıları da kerâmet sâhibi bir velî olduğunu söylemiştir. Aleyhindeki faâliyetler artınca Ahvaz'a kaçmış, orada bir yıl saklandıktan sonra yakalanarak Bağdat'a getirilmiş, idam talebiyle mahkeme edilse de hapsedilmesi yeterli görülmüştür. Sekiz yıl süren hapis hayatı bir odada göz hapsi şeklinde geçmiştir. Hapisteyken Bağdat ve çevresinde etkisi giderek artmış; fakat aleyhindeki faâliyetler de bütün şiddetiyle devam etmiştir.

Nihâyetinde sahte kerâmetler gösteren bir hokkabaz olduğu gerekçesiyle idamı için tekrar hâkimler heyetinin önüne çıkarılmıştır. Hallâc, Bağdat'ın Bâbüttâk semtinde önce kırbaçlanır, burnu, kolları ve ayakları kesildikten sonra idam edilir. Baş kesilerek Dicle üzerindeki köprüye dikilen Mansur'un gövdesi yakılarak külleri nehrin sularına savrulmuştur. Öldürülme sebebi hakkında, “ene'l-Hakk” sözüyle ulûhiyyet iddiasında bulunduğu, haccın farzıyetini inkâr

edip yeni bir hac anlayışı ortaya koyduğu şeklinde iddialar ileri sürülmüştür (Arslan, 2019: 169-170). “Tasavvuf tarihi bakımından birinci derecede önemli olan Hallâc’ın sözleri ve menkıbeleri çağlar boyunca Müslümanlar arasında yankılanmış ve İslâm toplumu üzerinde derin izler bırakmıştır” (Zavotçu; 2013: 470). Edebiyatımızda şairler tarafından çok kullanılmıştır. “Ene’l-Hak” ve “Vahdet-i Vücûd” düşüncesinin sözkonusu olduğu beyitlerde zaman zaman Hallac’a da vurgu yapılır.

Ne câmdur bu ki bir neşve verdi hûbâna

*Ki oldu her biri nessâh-ı da’vî-i **Mansûr*** (K1/12)

“Bu nasıl bir kadehtir ki, onun verdiği neşveyle, güzellerin her biri Mansûr’un iddiasını olabildiğince tekrarlamaktalar.”

Mansûr “Ene’l-hak” (ben Tanrıyım) sözünü kullanan bir sûfidir ve bir manevî neşveyle söylemiş olduğu bu söz dolayısıyla öldürülmüştür. Beyitte sözü edilen güzeller de, şairin sürekli anlattığı bir neşe içerisinde, bu neşenin gücüyle sanki, Mansûr’un bu iddiâsını tekrar edici bir durum veya görünümde bulunuyorlar (Tolasa, 1979: 43). Beyitte, edebiyatta Allah yolunda asılmayı göze alan bir hak aşığı olan Mansur’a telmih yapılmıştır. Mansûr, tasavvuf yolunda ilerlemiş fenafillâha ulaşmıştır. Bir şevk anında “Ene'l-hak” (Ben Hakkım) diyen Mansûr, şeriata uymadığı gerekçesiyle idam edilmiştir (Pala, 1998: 167; Onay, 1992: 283). Beyitte Hallâc-ı Mansur'u bile geride bırakan bir sarhoşluk, mestanelikten bahsedilmiştir. Bu sarhoşluk “Ene’l-Hak” diyecek takati bırakmayacak niteliktedir (Toprak, 2006: 18).

Meger ki olmadı mı gâlib-i nühûs-ı felek

*Su’ûd-ı ahter-i baht-ı şehenşeh-i **Mansûr*** (K1/20)

“...yoksa, zaferler kazanmış şahlarşahının talih yıldızındaki uğurlar, feleğin uğursuzluklarına üstün gelmedi mi?”

Beyitteki *Su’ûd* ve *nühûs* kelimeleriyle eskilerin uğurlu ve uğursuz saydıkları yıldızlara işaret edilmektedir. İlm-i nücûma göre yıldızların birbirine yakın, uzak oluşları ve burçlardaki birleşmeleri dolayısıyla insan talihine ve çeşitli hadiselerle etki etmektedir. Yedinci felekte bulunan Zuhâl, diğer yıldızlardan daha yüksekte yer alır ve yücelik sembolüdür. Bunun yanı sıra nühûs-ı ekber olarak bilinen bu yıldız, uğursuzluk sembolü olarak da bilinir. Beyitte *Su’ûd-ı*

ahter olarak kastedilen Müşteri yıldızıdır (Sefercioğlu, 1996: 452). Şair, Zühâl ne kadar yüce olursa olsun baht açıklığının Allah'ın yardımıyla ona üstün geleceğini belirtmektedir.

Târ-ı zülf-i yâre şâyân fedâ olmaz yine
*Günde bin **Mansûr** cevân etse zîr-i dârda (G35/3)*

“Günde bin Mansûr, ağaçta aşağı doğru sallandırılrsa yine sevgilinin saçının teline yakışacak bir fedai bulunmaz.”

Günde bin âşık saçının teline asılsa yine de saçına yakışacak bir âşık bulunmaz. Mansûr'un darağacında asılmasına telmih vardır. Mansûr, klasik Türk şiirinde aşk şehidi olarak geçer. ‘Ene'l-Hak’ dediği için asılır. Allah yolunda asılmayı göze alan bir fedai sembolüdür (Onay, 1992: 283). Sevgilinin saçları, dalında Mansur sallandıran ağaca benzetilmiştir. Zülfün darağacına benzerliği uzunluğundan ve âşığın gönlünün ona asılı olması tasavvurundan kaynaklanır (Kurnaz, 1996: 220).

6. Edebî Kişilikler

6.1. Hazret-i Molla (Mevlanâ)/ Şeyhüslâm Yahyâ

Şeyhüslâm Bayramzade Zekeriyya Efendi'nin büyük oğlu olan Yahya Efendi. 1552 yılında İstanbul'da doğmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra İlmîye sınıfına dâhil olur. Önce müderrislik sonra kadılık yapan Yahya Efendi çevresindekiler tarafından sevilen, sayılan bir kişi olmuştur. Yaşamı boyunca sekiz padişahın saltanat dönemine şahitlik eden Yahya Efendi, aynı zamanda güçlü şairliği ile de kendisini kabul ettirmiştir. XV. yüzyılda Necatî Bey ile başlayan şehirli Türkçesi XVII. yüzyılda Şeyhüslâm Yahya'nın şiirlerinde temsil edilir. Şeyhüslâm olmasına karşılık şiirlerinde kullandığı ifadeler sebebiyle eleştirilmiştir. Her şeye rağmen IV. Murat'tan övgü alan şair edebiyat dünyasında da önemli bir yer edinmiştir. Sultan İbrahim'in yanında yer edinen Cinci Hoca lakaplı Hüseyin Efendi, Yahya Efendi'ye karşı padişahı dolduruşa getirmiş ve Yahya Efendi'nin hakarete uğramasına sebep olmuştur. Gördüğü ağır muameleler Yahya Efendi'yi çok üzmüş, sonunda hastalanarak 1644 yılında vefat etmiştir (Aydoğdu, 2018:259).

Bahâyî'nin şiirlerinde Bakî'nin ve bilhassa Şeyhüslâm Yahya'nın tesirini görmek mümkündür. Bahâyî, Şeyhüslâm Yahya'yı, üstad saydığını ve onu

Hazret-i Molla olarak gördüğünü ona atfettiği “Müzeyyel Berây-ı Şeyhü'lislâm” başlıklı gazeliyle göstermektedir (G14-7).

Tokunmaz ey Bahâyî rûyuna gerd-i reh-i ikbâl
Derinde **Hazret-i Mollâ**nun ol kim hâk-sâr olmaz (G 14/7)

“Ey Bahâyî, Hazret-i Molla'nın kapısında toprak olmayanın yüzüne ikbal yolunun tozu bulaşmaz.”

Toprak tevazu'ü temsil etmektedir. Kendini bilen insan toprak olmuş, benliğinden geçmiş, Hakk'a kavuşmuştur. Bahtlı olmanın yolunun toprak olmaktan geçtiği söylenmiştir.

Dest-i sitemden ey dil-i mihnet-zede halâs
Ne dergeh-i vezîr ü hûd şâhdan olur
*Sür âsitân-ı **Hazret-i Mollâ**'ya rûyını*
Mahlas olursa sana o dergâhdan olur (Kt.2/2)

“Ey nice sıkıntı ve acılara uğramış olan gönül! Acı söz ve haksız muamelelerin elinden kurtuluş, ne vezir kapısından ve ne de padişahdan gelir. Yüzünü Molla Hazretlerinin eşiğine sür. Eğer mahlas arıyorsan sana (bu mahlas) ancak o yüce kapıdan olur.”

Bahâyî Divânı'nın Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Ktp. 922/2 no'da kayıtlı nüshasının 64a yk'da “*bu kıta'dan sonra Yahya Efendi Hazretleri 'Bahâyî' mahlasını yakîn bulmuşlardır*”, denilerek beyitte geçen Hazret-i Mollâ'nın Şeyhülislâm Yahya olduğu belirtilmiştir (Uludağ, 1992: 105). Tolasa (1979: 167) bu konuya ihtiyatla yaklaşır: “*Bu kıt'ada geçen “Hz. Mollâ” ifadesiyle o zamanın tanınmış âlim ve şairlerinden Şeyhülislâm Yahyâ Efendi (1553-1644)'nin kastedildiği söylenmektedir. Bu söylentiye göre Bahâyî Efendi bu kıt'ayı Şeyhülislâm Yahyâ'ya sunmuş, o da ona “Bahâyî” mahlasını vermiştir. Şürdeki hava bu söylentiye doğrular gözükmemektedir, ancak mahlasla ilgili yönü için kesin bir kanıt olarak da ileri sürülemez. Çünkü “mahlas” kelimesi şairlerin şürde kullandıkları takma isim anlamına gelmekle birlikte esas olarak “kurtulma, kurtuluş bulma, kurtuluş yeri, sığınak anlamlarını taşır. Bahâyî maddî âlemin sıkıntı ve baskıları karşısında manevî bir sığınak da aramış olabilir. Hz Mollâ tabiri Hz. Mevlanâ için de kullanılmaktadır.*”

Levh-i Mahfuz'da Allah'ın ezeli hükmü yazılıdır. "Yeryüzünde debelenen hiçbir canlı ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki sizin gibi birer ümmet (yaratılışları ve ihtiyaçları ile aynı birer nevi) olmasınlar! (Biz) kitapta (Levh-i Mahfuz'da) hiçbir şeyi eksik bırakmadık..." (En'âm, 6/38). Bu yazgının gerçekleşmesine kaza denir. Beyitte gönlün sıkıntı çekmesinin onun kaderinde yazılı olduğu, padişahın veya vezirin bunu değiştirmeye muktedir olamayacağı, zulümden kurtulmak için Allah'a sığınmak gerektiği düşüncesi işlenmiştir. "Halâs" kelimesi ikinci beytin baş tarafına da uygun düşmektedir. Şair, bu kelimeye sihr-i helâl, "Levh-i Mahfuz"da ise telmih yapmıştır. Eşiğine yüz sürmek, eşiğin sahibine bağlılık ifade eder. Mevlana'nın dergâhına yüz sürmek, onun çizdiği yoldan gitmek ona bağlılık manasındadır. Bahâyî ancak o dergâhtan yardım gelebileceğini söylemiştir. Dergâh, âsitân, yüz sürmek arasında tenasüb yapılmıştır. Mahlas, şaire verilen lakap ve kurtulacak yer manasındadır. Şair, bu kelimeye iham sanatı yapmıştır.

6.2. Hakânî

Hakânî, İran edebiyatının en büyük şairlerindedir. Özellikle kaside alanında örnek gösterilen şairdir (Toprak, 2006: 75). Burda geçen Hakânî Türk edebiyatında türünün ilk ve önemli örneği olan "Hilye" adlı eseriyle tanınan divân şairi değildir.

*Zihî âyîne-i 'âlem-nümâ-yı feyz-bahşa kim
Ola dâ'im pezîrâ-yı şu'â-ı kalb-i **Hâkanî** (K5/10)*

"Bu (ayna), manevî gelişmeler veren bütün dünyayı gösterici harikulâde bir aynadır; (dileriz ki) daima padişah kalbinin ışık ve parıltılarını alır."

Beyitte geçen "âyine-i âlem-nümâ" eski kültürümüzde efsanevî bir aynanın ismidir. Ayrıca "ola daim" ifadesi "oluyor, olmalıdır, olacak" şeklinde durum ve gereklilik bildiren bir mana ile karşılanabilir ve böylece aynanın üzerinde durulan özelliği padişah kalbinin ışık ve parıltılarını kabul edip yansıtabilmesi kabiliyetine dayandırılmış olur (Tolasa, 1979: 91).

Toprak (2006: 75) beyiti şöyle yorumlamıştır: "*Hakânî, İranlı büyük şair manasının yanı sıra hükümdara ait manasını da ihtiva ettiğinden şair, mugalâtı maneviye sanatı yapmıştır. Padişaha ait manası düşünüldüğünde, "daima padişah kalbinin ışık ve parıltılarını alsın, onu içine alıp yansıtın"* anlamı çıkar Söz konusu olan ayna âyine-i İskenderî'dir. Padişaha güneş vasfı yüklenerek

onun ışınlarının bu aynadan yansması ve dünyaya bereket bahşetmesi istenmiştir. Güneşin tabiat üzerindeki etkisi burada vurgulanarak padişahın tüm dünyaya yön vermesi arasında ilişki kurulmuştur.” Beyitte Sultan IV. Murad güneşe benzetilmiştir. “Âyine-i İskender” ve İranlı kaside şairi “Hakânî”ye telmihte bulunulmuştur. “Hakânî” kelimesi, hem şair, hem de padişah ait anlamlarıyla düşünüldüğünde tevriye yapılmıştır.

7. Bilgin Kişilikler

7.1. Eflâtun (Felâtun)

Sokrat’ın öğrencisi, Aristo’nun hocası olan meşhur Yunanlı filozof. Milattan 430 sene önce Ekine adasında doğdu. Asıl ismi "Aristoklis"tir. Geniş omuzlu manasına "Platon" denildi. Grekçe’den yapılan tercüme döneminde Eflâtun olarak anılmıştır. İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan ilkçağ Yunan düşünürü Eflâtun, Mısır’da eğitim gördükten sonra Yunanistan’a dönerek, düşünce tarihine “akademi” olarak geçecek okulu kurmuş, ömrünü buna adanarak kitaplar yazmış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir (Zavotçu, 2006: 149). Eflâtun, klasik Türk Edebiyatında en çok; akıllı ve hikmet sahibi oluşu, görüşlerindeki zarâfet ve isabeti ile anılmış ve iyi tedbirin sembolü olmuştur (Tökel, 2000: 423).

*Felâtûn-ı zamân kim her kelâm-ı hayret-efzâsı
Olur mihr-i leb-i işrâkıyân-ı mülk-i Yunânî (K5/7)*

“O, bu zamanın Eflatun’udur; öyle ki, hayranlık uyandıran her sözü, Yunan ülkesi İsrakî’lerinin dudaklarına konuk/sevgi olur.”

İşrakiyân, Pythagoras felsefesi yolunda bulunanlar için kullanılan bir terimdir. Yunanca karşılığı sofist olan bu terim, bilge kişiler ve şairlerin yanı sıra Pythagoras, Sokrates ve Platon için de kullanılmıştır. Özellikle ilk sofistlerin toplumda önemli bir saygınlığı vardı. Aristo’nun hocası olan Eflatun, edebiyatta akıl, hikmet ve görüşlerindeki isabetle bahis konusu edilir (Tökel, 2000: 423). Şair, eski Yunan’da Eflatun’un önemli sayılması gibi memduhu Silahdar Mustafa Paşa’nın da çok önemli bir yere sahip olduğunu belirterek onu övmüştür.

7.2. Aristo

İslâm düşüncesi üzerinde önemli etkileri olan ilkçağ Yunan filozofu. Trakya'daki Stageira'da doğmuştur. Bir hekim ailesinden gelen babası

Nikoakhos, Makedonya Kralı II. Filip'in babası II. Amyntas'ın özel hekimi ve yakın dostuymuş. M.Ö. 367 yılında eğitim için Atina'ya gidip Eflatun'un Akademisine girmiş. Burada 20 yıl kadar süren eğitimi sırasında önce Eflatun'un en seçkin öğrencisi, sonra da onun düşünce sistemini eleştiren başarılı bir rakibi olmuş. Makedonya Kralı Filip Aristo'yu, oğlu İskender'i yetiştirmek üzere sarayına davet etmiş. Sekiz yıl süren bu eğitim, daha sonra Aristo'nun cihan imparatorunu yetiştiren üstat sıfatıyla anılıp büyük bir üne kavuşmasını sağlamış. Kral İskender Asya seferine çıkınca Aristo Atina'ya gidip kendi okulunu kurmuş. Yakalandığı mide hastalığından kurtulamayarak altmış iki yaşında ölmüş. Aristo, klasik Türk şiir ve nesrinde aklın temsilcisi bir kişilik olarak anılır. Divân şairi kahramanının (memduh) zekâ ve bilgisini bazen Aristo'nun zekâ ve bilgisi ile karşılaştırır. Bu karşılaştırmada -diğer mukayeselerde olduğu gibi- kahramanının zekâ ve bilgisi yanında Aristo'nun akıl ve zekâsı etkisiz, sönük kalır (Zavotçu, 2013: 75).

*Aristô-yı cihân kim mekteb-i tedbîr-i devletde
Olur meşşâ'iyân-ı dehr şâgirdân-ı nâdânı (K5/8)*

“O (Silâhdâr Mustafa Paşa), cihânın Aristo'sudur. Öyle ki, devleti akıl ve tecrübe ile idare etme mektebinde zamanın Meşşâî'leri onun cahil öğrencileri durumunda kalırlar.”

Eski yunan filozoflarından olan Aristo, klasik Türk edebiyatında akli sembolize eder. Eflatunun öğrencisidir ve dönemin bütün ilimlerine vakıftır (Onay, 1992: 42). Yunanistan'ı dolaşarak ders vermiştir (Pala, 1989: 39). Bundan dolayı beyitte Aristo'ya benzetilen memduh, felsefe yolunda gezinerek ders veren hoca olarak tasvir edilmiştir. Hocanın bilgisi ile öğrencilerin cehaleti tezadında memduh Silahdar Mustafa Paşa'nın Aristo gibi ilim sahibi, isabetli kararlar alan, mantıklı yaklaşımı da vurgulanmıştır. Cihanın Aristosu tamlamasında Silahdar Mustafa Paşa'nın ülke sınırların aşan ve onun üstünde olan bir bilgelikte olduğu söylenmiştir. Meşşâ'iyân, Aristô-yı cihân, mekteb-i tedbîr-i devlet arasında tenasüp vardır. Aristo'nun bilge ve akılcılığına telmihte bulunulmuştur.

8 Sanatkâr Şahsiyetler

Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]

Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Armağanı

Cilt: 5 Sayı: 3 Aralık 2022 ss. 1200-1259

8.1. Behzâd (Bih-zâd)

Büyük bir Türk minyatür ressamıdır. Behzad, zamanında önemli bir ticaret merkezi olan Timur devletinin başkenti Herat'ta doğmuştur. Hayatının çoğunu orada geçirdi ve ressam Mirâk Nakkâş'tan ders aldı. Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevaî'den teşvik görmüştür (Pala, 1989: 86). Divân şiirinde, ünlü bir minyatür sanatçısı olan Mâni ile birlikte ismi zikredilen bir ressamdır. Şairler, genellikle kendi şiir kudretlerini göstermek amacıyla Behzâd ile mukayese halindedirler. Sevgilinin güzelliği ile ilgili tasavvurlarda da Behzâd'tan sıklıkla bahsedilir. Şair kendi şiir tabiatını ve sevgilinin güzelliğini aynı anda över. Sevgilinin yanağı o kadar güzel bir renktedir ki, onu ancak şairin kaleminden çıkan kelimeler anlatabilir.

*Güzel tasvîr edersin hatt u hâl-i dilberi ammâ
Fûsûn u fitneye geldükde ey **Behzâd** neylersin (G29/6)*

“Ey Behzad! Sevgilinin yüzündeki benleri ve ayvatüyelerini güzel resmediyorsun, ama sıra onun güzelliğinin büyüsunü ve gönülleri birbirine katan hâl ve tavırlarını çizmeye gelince ne yapacaksın bakalım!”

Behzad klasik Türk şiirinde çizmiş olduğu resimlerdeki marifetiyle övülen bir ressamdır. Şiirde sevgilinin bakışının etkisi Behzad'ın bile çizemeyeceği olağanüstülükte değerlendirilmiştir (Tökel, 2000: 121). Bahâyî, Behzad'ın sevgilinin yüzündeki işve ve fitneyi çizme hususunda aciz kaldığını söyleyerek sevgilinin işvesini ressamların fırça ve boya ile çizemeyeceğini şairlerin bu hususta daha başarılı olduklarını söyleyerek de şairleri övmektedir.

SONUÇ

Klasik Türk edebiyatı işlediği konular ve beslendiği kaynaklar açısından oldukça zengindir. Arap, Fars ve Türk medeniyetlerinin dil ve kültür birikimini ve zevkini kendi içinde eritebilmiştir. Klasik Türk şiiri'nde meramın anlatılması ve hissiyatın okura aksettirilmesi konusunda mefhumların somutlaştırılmış en belirgin örnekleri, farklı hususiyetleriyle kendilerine edebî eserlerde yer bulmuş şahsiyetlerdir. Tarihi, mitolojik, dini, efsanevi vb. edebî hüviyeti olan bu şahsiyetlerin toplumun genel yapısı içerisinde ele alınıp incelenmesi sonucu, özellikle edebî eserlere yansımış biçimiyle edebiyatta yeni açılımlara kaynaklık etmektedir. Basmakalıp davranışları değil de, değişken davranışları

ele alarak sergileyen şahsiyetler vasıtasıyla toplum hayatında ve insanlarda değişen davranışların denetimi işlenen kişilikler etrafında gösterilmeye çalışılmıştır. Şahsiyetler dönemin sosyal yaşantısı içerisinde özellikle dinî yaşamın şekillenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Konunun anlatımı ve içeriğine uygun olarak örneklemelerle ele alınan şahsiyetler; özellikle tasavvufî, dinî, tarihî bir konu işlenirken, o konunun önemini etkili bir şekilde okuyucuya aktarmada, anlatımı kuvvetlendirmede, anlama güç katmada, inandırıcılığı artırmada edebi eserlere pozitif katkı sağlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin 32. şeyhülislâmı olan Mehmed Bahâyî Efendi; XVII. yüzyıl ulemasından seçkin bir şahsiyettir. Ailesi sayesinde yüksek bir kültür ve sosyal seviyeye sahip olmuş, en ileri ilim müesseselerinden ve âlimlerinden devrinin gerektirdiği usûl ve ölçülere uygun olarak tam bir eğitim ve öğretim görenekleri yetişmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'un çeşitli medreselerinde müderrislik yapmış ve şeyhülislâm olmuştur. Bahâyî Efendi'nin tarihî kişiliğinden ziyade, şairli kimliği kültür ve edebiyat tarihimiz açısından önemlidir. Küçük bir divân sahibidir. Bahâyî Divânı'nda 6 kaside, 42 gazel, 2 mesnevi, 2 tarih, 8 kıt'a, 21 rübai ve 1 beyit vardır. Divân'da, tevhid, münacat, na't gibi şiirler yoktur. XVII. yüzyılda Türk şiirini derinden etkileyen Sebki-hindî üslûbunun belirgin özelliklerini Bahâyî'nin gazellerinde de bulmak mümkündür. Az sayıdaki gazelleri ona divân şairleri arasındaki yerini ve şöhretini kazandırmıştır. Bahâyî Divânı'nda dördü müzeyyel olmak üzere 42 adet gazel yer alır. Ayrıca Sultan IV. Murad'ın vassafında övgü özelliği taşıyan "Sâkinâme" ve "Niyaznâme" içerikli mesnevileri de, âşıkâne ve insanı içten saran bir duygusallığa sahip olmaları yönüyle dikkat çekicidir.

Bu çalışma ile Şeyhülislam Mehmed Bahâyî Efendi'nin Divânı'ndaki şiirlerde geçen şahsiyetler tespit edilmiş ve incelenmiştir. Eserde yer alan şahıs kadrosu 4 dinî (*Peygamberler; İsa, Süleymân, Yakub, Yusuf*), 4 diğer dini; (*Ali, Belkıs, Hızır, Mehdî*), 2 hikâyeye kahramanı (*Ferhâd, Züleyhâ*), 17 tarihî-efsânevî (*Âsaf, Ehrimen, Cem(cemşid), İskender, Dârâ, Ehrimen, Rûyin, Kahramân, Nemrûd, Rüstem, Sührâb, Sultan IV. Murâd, Vezir-i A'zam Silahdar Mustafa Paşa, Nizamü'l-mülk, Vezir-i Azam Mehmed Paşa, Valide Sultan, Ebû Sa'îd Mehmed Efendi*), 3 mutasavvıf (*İbrahim Edhem, Nu'man (İmâm-ı A'zâm), Hallâc-ı Mansûr*), 2 edebî (*Hakânî, Mevlâna/Şeyhülislâm Yahyâ*), 2 bilgin (*Eflâtun, Aristo*) ve 1 sanatkâr (*Behzâd*) olmak üzere toplam 35'tir. Bu çalışmanın XVII. yüzyılın önemli devlet adamı, ilmiye sınıfının şeyhülislâm şairi Mehmed Bahâyî Efendi Divânı'nın tanıtımına vesile olmasını ve son zamanlarda daha rağbet görmeye başlayan şahsiyet endeksli yeni araştırmalara katkı

sağlamasını ümit ediyoruz. Başka şairlerin Divânları üzerinde yapılacak bu tarz araştırmaların birçok kıymetli çalışmayı teşvik edeceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- AKKAYA, Mehmet (2018). “Divân ve Halk Şiirinin Şahıs Dünyası”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.: 20, S.: 3, ss. 363-380.
- AKKUŞ, Metin (1995). *Nefi Divanı’nda Tipler ve Kişilikler*, Atatürk Üniversitesi, FEF Yayınları.
- AKKUŞ, Metin (2000). *Divan Şiirinde İnsan I- Dini Kişilikler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, FEF Yayınları.
- ALJBORI, H. H. İsmail (2022). *Bağdatlı Fahrîzâde Es’ad Divanı’nda Tıp ve Şahsiyetler*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- ALTIPARMAK (Muhammed bin Muhammed Efendi). (1984). *Peygamberler Tarihi*, İstanbul: Berekat Yayınları.
- ALTUNSU, Abdülkadir (1972). *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- ARSLAN, Volkan (2019). *Necâtî Bey Divânı’nın Şahıslar Kadrosu ve Ahmed Paşa Divânı’nın Şahıslar Kadrosuyla Karşılaştırmalı incelenmesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ASLANOĞLU, Osman (2019). “Abdurrahman Aktepi’nin Divanında Geçen Şahsiyetler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ Journal of International Social Research*, 12 (64), ss.:15-34.
- AYDOĞDU, Eyüp. (2018). *Ahmed bin Hemdem Kethüda Süheylî Divanı’nda Tipler ve Kişilikler* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi.
- CAN, Kevser (2020). *Ahmed Kuddûsî Divânı’nda Tarihi ve Efsânevi Şahsiyetler*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CEBECİOĞLU, Ethem (2005). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anka Yayınları,
- ÇELİK, M. Furkan (2019). *Klasik Türk Şiirinde Tipler*. Basılmamış Doktora Tezi. Koceli: Koceli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DENİZ, Mustafa (2002), *Salih Baba Divanı’nda Dinî-Tasavvufî Şahsiyetler, Ayet ve Hadisler*, Bitirme Tezi, Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1988), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

- DOĞAN, İklîma (2022). “Üsküdarlı Aşkî Divânî’nda Efsanevî ve Menkıbevî Şahsiyetler”, *Danışname*, 5, ss.: 83-104.
- DOĞRUDEL, Elif (2019). *Tipler ve kişilikler çerçevesinde Ahmed Cezbî’nin Şiir Dünyası*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GEREK, Kübra (2020). *Hüdâyî Divanı’nda Tipler ve Şahsiyetler*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü.
- HOŞAB, Ayşe Merve (2017). “Sırrî Rahile Hanım Divanı’nda Dinî Kişilikler”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 227-263.
- İLBAK, Üzeyir (2010). *Divan-ı Şems-i Hayâlî, Tuhfetü’l-uşşak (Metin-İnceleme)*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi.
- İLGÜREL, Mücteba (2002). “Kösem Sultan”, *DİA*, C. 26, 273-275.
- İPEKTEN, Haluk (2004). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İPŞİRLİ, Mehmet (1994). “Ebûsaîd Mehmed Efendi”, *DİA*, C. 10, 281.
- İSPİR, Meheddin (2017). “Münîrî’nin Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr Mesnevisi’ndeki Tipler ve Kişilikler”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED)* II/3, (13-44).
- KARDAŞ, Sedat (2019). “Divan Şiirinde Kötü Şahsiyetler”, *Turkish Studies Language and Literature* 14 (3), 1253-1284.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat (1931). *Eski Şairlerimiz Divân Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul: Resimli Ay matbaası.
- KUR’ÂN-I KERİM MEÂLİ (2008). 8. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- KURNAZ, Cemal (1996). *Hayali Bey Divanı’nın Tahlili*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- LEVEND, A. Sırrı (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- LUGAL, Necati (1994). *Firdevsî, Şahnâme*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- MENGİ, Mine (1997). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara. Akçağ Yayınları.
- MENTEŞE, Merve (2020). “Sümbülzade Vehbî Divanı’nda Tipler”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 22.
- MENTEŞE, Merve (2021). *Klasik Türk Şiirindeki Divanhümayun Tip ve Kişilikleri*, Doktora Tezi, Düzce Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- MUSTAFA SAFÂYÎ; *Tezkiretü’ş-şuara*, Süleymaniye Ktp. Esad Ef. 2549 yk. 32b
- ONAY, A. Talat (2009). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*: Ankara Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ONUR, Naci (1991). *Hamdullah Hamdi Yusuf u Züleyhâ*, Ankara: Akçağ.

- ÖNTÜRK, Tolga (2015). “Baki Divanı'nda Efsanevi ve Mitolojik Kahramanlar” *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4,(8), 84-100.
- ÖZCAN, Abdülkadir (2019). “Mehmed Paşa, Tabanıyassı”, *DİA*, Ek II, ss. 229-230.
- ÖZTÜRK, Aslıhan (2017). “Necâtî Bey Divanı'nın Mitolojik ve Efsanevi Şahısları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 52, ss: 207-214.
- PALA, İskender (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay.
- PALA, İskender (2006). “Türk Edebiyatı, Nemrûd”. İstanbul: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 32: 555-556.
- SEFERCİOĞLU M. Nejat (2001). *Nev'i Divanı Tahlili*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TANPINAR, A. Hamdi (1985). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- TILFARLIOĞLU, Musa (2020). “Hecrî Divânı'nda Şahsiyetler”, *Asia Minor Studies*, 8, (2), ss. 518-531,
- TOLASA, H. (1973). *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Atatürk Üniversitesi, FEF Yayınları, Ankara: Sevinç Matbaası.
- TOLASA, Harun (1979). *Şeyhülislâm Bahâyî Efendi Divânı'ndan Seçmeler*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- TOPRAK, Muhbet (2006). *Şeyhülislâm Bahâyî Dîvânı Şerhi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TÖKEL, Dursun Ali (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, Şahıslar Mitolojisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- UÇAR, F. Meltem (2016). “Gedâyî Divânı'nda Şahsiyetler”, *Gazi Türkiyat*, 19, ss. 123-157.
- ULUDAĞ, Erdoğan (1992). *Şeyhülislâm Bahâyî Dîvânı (İnceleme Karşılaştırmalı Metin)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ULUDAĞ, Erdoğan. (2013). “Bahâyî, Şeyhülislam Bahâyî, Azîz-zâde, Mehmed Efendi”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ahmed Yesevi Üniversitesi <http://teis.yesevi.edu.tr/madde>detay/bahayi-mehmed-efendi.
- ULUDAĞ, Erdoğan. (2019). “Sâlih Baba Dîvânı'nda Tipler ve Kişilikler.” *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (ESTAD)*, (2/2), ss. 912-987.
- ULUDAĞ, Erdoğan. (2019). *Lâmi'î'nin Salâmân u Absâl'ında Tipler ve Kişilikler*, (Prof. Dr. Mehmet Arslan'a Armağan), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, ss. 429-467.
- ULUDAĞ, Erdoğan. (2021). “Tip ve Kişilikler Açısından Fuzûlî Dîvânı”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. (70), ss.149-224.

- ULUDAĞ, Süleyman (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları
- YAYLALI, Yasemin (2018). “Emîrî Divan’ında Geçen Şahsiyetler”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. (63), ss. 117-134.
- YEKBAŞ, Hakan (2010). “Divan Şiirinde Yunanî Şahsiyetler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*,: (3),15, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı, 281-300.
- YILDIRIM, Nimet (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi
- YILMAZER, Ziya (2020). “Murad IV”, *DİA*, 31, 177-183.
- YÜCETÜRK, O. Seyfi (1992). “Belkıs”, *DİA*, V, 421-422.
- ZAVOTÇU, Gencay (2006). *Divan Edebiyatı Kişiler-Kişilikler Sözlüğü*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- ZAVOTÇU, Gencay (2013). *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü (Kişiler Hayvanlar Bitkiler-Tabiat Güçleri, Kişileştirilmiş Varlık ve Kavramlar)*, İstanbul: Kesit Yayınları
- https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6sem_Sultan (E.T.: 25.10.2022)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/IV._Murad (E.T.: 25.10.2022)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Taban%C4%B1yass%C4%B1_Mehmed_Pa%C5%9Fa(E.T.:25.11.2022)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Silahtar_Mustafa_Pa%C5%9Fa(E.T.:25.11.2022)